

X

Buda Béla

50-10429

A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei

80640

Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás

ANIMULA
Budapest

kommunikációnak, amellyel a kommunikációban lévő emberek önmagukat és helyzetüket mintegy "kihorgonyozzák" a kontextus megfelelő részeihez. Az interpretatív paradigma kommunikációs eseményei és szabályszerűségei annyira összetettek, hogy teljességükben nem is tekinthetők ismertnek, feltártnak. Nagyon rövid időn belül általában nagyon sok fontos esemény történik a helyzetértelmezés folyamatában, nagyon sok szabályszerűség érvényesül szinte egyidejűleg. Tág a kreatív lehetőségek köre ebben az eseménysorban, de sok a hibalehetőség és a zavar is.

III. A közvetlen emberi kommunikáció csatornái

Az emberi kommunikáció jellemzője, hogy sok csatorna igénybevételével történik. Az emberi viselkedésnek több olyan eleme van, amely kizárólagosan vagy elsődlegesen a kommunikáció céljait szolgálja. Az emberi kommunikáció csatornáira csak az utóbbi másfél évtizedben derült fény, ekkor ismerték fel, hogy számos mozgási megnyilvánulás kommunikatív értékkel bír, amelyet korábban legfeljebb az emocionális expresszióval kapcsolatosan vagy a személyiségdiagnosztikában vettek figyelembe. Az egyes kommunikációs csatornák egymástól csak vizsgálati célból különíthetők el, a valóságos kommunikációkban mindig együttesen vesznek részt. A köznapi kommunikációkban, a közvetlen, kétszemélyes modellhelyzetben minden csatorna részt vesz, ritka helyzet az, amikor egyik vagy másik időlegesen kénytelen felfüggeszteni működését. Általában a mediált, közvetett interperszonális kommunikációkban kapcsolódik ki a csatornák egy része. Ez azután a kommunikációs folyamatban különleges változásokat hozhat, néha azonban a domináns csatorna viszonylag kis tartalmi változásaival a működésből kirekesztett csatorna információanyagát pótolni lehet.

Tekintettel arra, hogy a csatornák együttesen működnek, és a kommunikációs folyamat során minden fázisban általában valamennyi csatorna jeleinek konstellációja hat és jut be a percepcióba, valamint kap minősítést, és csak igen ritkán emelkedik ki egy-egy csatorna saját jelanyaga, a kommunikációs csatornák ismertetése is csak taxonomikus rendszerezésben történhet. Általában az egyes kommunikációs csatornákkal önmagukban – leszámítva talán a beszédet és a nyelvet – csakis alapkutatásszerűen foglalkoznak.

A) A verbális csatorna

A verbális csatorna az ember legspecifikusabb kommunikációs módja, önmagában csaknem teljesen alkalmas arra, hogy mindenféle emberi kommunikációt hordozzon, mindenféle információ továbbításához fel lehessen használni. Valamennyi kommunikációs csatorna közül a leghonyolultabb kóddal rendelkezik. Írott formájában a legtipikusabb eszköze a közvetett kommunikációnak. A kódrendszer (a nyelv) és maga a verbális kommunikáció, a beszéd kulturális termék, az ember egész fejlődéstörténete során alakult ki. Östörténete a homályba vész, alig van adatunk arról, hogyan keletkezhetett

a beszéd képessége, hogyan, milyen társadalmi mozgatóerők hatására indult meg fejlődése, és a fejlődés milyen fázisokon futott keresztül. A nyelvészek állítása szerint formális rendszerében valamennyi ma ismert nyelv körülbelül azonos vagy nagyon hasonló fejlettségi szintű, tehát még a primitív közösségek nyelveit sem lehet úgy tekinteni, mintha azok a fejlett civilizációk nyelveinek előfutárai lennének. Pedig a nyelv fejlődésének ténye kétségtelen, erre mutat a nyelvcsaládok léte, amelyekben egy-egy ősnelvből az eltérő nyelvi kódok sokasága fejlődött ki. Ilyen nyelvi fejlődés végbement az utóbbi évezredekben is, erre példa a latin nyelvből kialakuló román nyelvek egész sora. A nyelvészek álláspontja inkább úgy fogalmazható meg, hogy a különböző közösségek nyelveinek nyelvtani rendszere hasonló fejlettségű, függetlenül a közösség kulturális és civilizációs fejlődésétől, a nyelvek fogalomkészlete, különösen *elvont fogalmakat kifejező szókincse* tekintetében viszont a társadalmi szerkezet differenciáltságával és a kultúra fejlettségével arányosan nagy különbségek vannak. A nyelvek fejlődése elsősorban a fogalomkészlet vetületében megy végbe (a szóalakzatok, ragok, képzők, hangzók szüntelen alakulását inkább a változás és nem annyira a minőségi változást implikáló fejlődés fogalmával célszerű illetni).

A nyelvészek tisztázták, hogy valamennyi nyelv fonémák és morféma-k meghatározott, kötött számú mennyiségből képezi a kód jeleit. Hasonlóak a generatív szabályok is, ahogyan ezekből az egységekből nagyobb nyelvi egységek jönnek létre. Valószínű, hogy a fonémák és morféma-k változatlanul részben az emberi hangadó szerv, a gége, részben pedig az idegrendszer biológiai sajátosságai miatt kötöttek, és az is igen valószínű, hogy neurofiziológiai mechanizmusok határozzák meg a formális nyelvi szabályszerűségek egy részét is. Annak ellenére, hogy a *pszicholingvisztika* keretében külön diszciplínák foglalkoznak ezzel, keveset tudunk a nyelv és a központi idegrendszer összefüggéseiről (például Osgood, Seboek, 1965 stb.). Általánosan elfogadott Chomsky úgynevezett *innata* elmélete a nyelvről, eszerint a beszéd képessége velünk született és neurológiailag determinált, a nyelv strukturális elemei tehát biológiailag kódoltak, különösen alapvető összefüggéseikben. Ez az elmélet még nem kapcsolható össze neurofiziológiai vagy neurobiokémiai korrelációkkal. A kutatás azonban halad előre e téren is, egyre többet ismerünk meg az egyén információfeldolgozó mechanizmusairól, nyilvánvaló, hogy ezek a nyelv szempontjából meghatározó jellegűek, hasonlóan a számítógépek szerkezeti és általános programozási karakterisztikumaihoz, amelyek a gép működési paramétereiben alapvető azonosságokat jelentenek, függetlenül attól, hogy a gép milyen konkrét programon dolgozik. De kevésbé ismertek a nyelv szociológiai vonatkozásai is (például Fishman, 1968). A nyelv és a beszéd sokrétű kapcsolata a társadalmi helyzettel és a társadalmi viszonylatokkal ugyanakkor régóta nyilván-

való. Gyakorlatilag minden olyan társadalmi közösség vagy csoport, amely kialakult vagy amelynek valamilyen szociológiai megfontolásból indokolt az elkülönítése, különbözik – ha kis mértékben is – a nyelv és a beszéd sajátosságai tekintetében. Nem jöttek létre azonban még megfelelő koncepciók e különbségek – különösen a nyelv és a beszéd mélyrehatóbb, szemléleti jellegű (tehát nemcsak dialektusbeli vagy zsargonszerű) különbségei – megragadására és értelmezésére. A már említett Sapir-Whorf hipotézis (vagyis amely szerint a nyelv legalapvetőbb szemléleti sajátosságai, például az idő, tér, okság szemléletét hordozó elemek meghatározzák a nyelvben felnőtt és kommunikáló ember egész világképét, világszemléletét) ugyan tetszetős, de megfogalmazása nagyon általános, csupán néhány nyelvi jelenség illusztratív bemutatásával bizonyít, és a köré épített metalingvisztikai elmélet inkább doktrína, mint tudományos teória. A hipotézist többen is megpróbálták igazolni, ez általában nem sikerült. A szakirodalomban így inkább csak történeti érdekességű felfogásként szerepel.

A nyelv nagy tömegű kódjeleiből a társadalom különböző csoportjai különböző mennyiséget ismernek, használnak és preferálnak. Régebbi szociológiai vizsgálatok is kimutatták (például Bendix-Lipset, 1953 stb.), hogy a különböző társadalmi rétegek nyelvhasználata más, eltérő egymástól, általában minél magasabb a réteghelyzetük, annál több szót ismernek és használnak az emberek, annál jobban képesek élményeiket és megfigyeléseiket elvont kifejezésekben verbalizálni, és általában annál nagyobb a *nyelvi kultúráltságuk*. E különbségek az eltérő szocializációs feltételekből következnek, részben a réteg továbbadja meglévő nyelvi kultúráját a szülők beszédmódján és a családi interakciók nyelvi atmoszféráján át, részben pedig a magasabb iskolázással együtt jár az árnyalt, elvont beszédbeli kifejezés és beszédbeli megértés gyakorlása és fejlesztése is. Az alsó rétegek beszéde általában konkretisztikus, sok logikai kitérőt tartalmaz, redundáns, sok sztereotíp elemet használ fel. Elvontságot igénylő nyelvi helyzetekben az alsó rétegek tagjai nehezen találják fel magukat. Nehezebb az írott absztrakciók felismerése is. Sok országban komoly akadályt jelentenek az alsó rétegek nyelvi nehézségei a kérdőíves és interjú szociológiai vizsgálatokban. A társadalmi réteghelyzet és a nyelvhasználat viszonyával Bernstein (1971, 1975 stb.) munkássága foglalkozik, eszerint az *elsődleges szocializáció* (a családon belüli szocializáció) során kapott alacsonyabb nyelvi kultúráltság jelentős tényező abban, hogy a személyiség megmarad réteghelyzetében. Általában a nyelvi hiányosságok akadályozzák az iskolai tanulást, a követelmények olyan fokú teljesítését, hogy ezáltal a továbbtanulás, majd a kiemelkedés lehetővé váljon. Bernstein ezt vizsgálatokkal is bizonyította. Kétségtelen, hogy Bernsteinnek elméletében és vizsgálati koncepcióiban igaza van, csak az kétséges, hogy a nyelvi jelek relatív szegénysége vagy az elvont

fogalomkészlet hiányossága lenne a rétegpozíció "újratermelésének" egyedi oka, akár a kommunikáció szintjén maradvány is (az ugyanis Bernstein előtt is nyilvánvaló, hogy egyéb, erőteljes társadalmi szelekciós mechanizmusok is működnek).

A valóságos kommunikációk említett sokcsatornás jellege miatt a beszéd más, mint a nyelv, mivel a beszéd elkerülhetetlenül a nem verbális kommunikációs csatornák jeleivel együtt hat, a nyelv pedig elvonatkoztatva csak a verbális kommunikáció jelrendszere. A nyelvre magára vonatkozóan a köznap, közvetlen kommunikáció perspektívájából kevés kijelentést tudunk tenni. Lehetséges, hogy az alsó rétegek Bernstein leírásában nyelveknek tűnő hiányosságai a beszédet kísérő nem verbális kommunikatív viselkedés hiányosságaival is együtt járnak, és emiatt a szociális kontaktus kialakítása is nehezebb, és a személyiség nehezebben tudja érvényesíteni magát az adott szociális térben.

Meg kell itt említeni, hogy a hatvanas évek elejétől világszerte megindultak a korrekciós nevelési programok, amelyek hátrányos társadalmi helyzetű gyerekek felzárkózását voltak hivatottak elősegíteni. Ezek a programok legtöbbször a nyelvi kommunikációs készségek javításán át próbáltak hatni. E programokat sok kritika érte (Bronfenbrenner, 1978 stb.), a közvetlen eredmények nem voltak jók, azonban a későbbi utóvizsgálatok fényében ezek az erőfeszítések hasznosnak bizonyultak, például mentálhygiénés védőhatást is ki tudtak mutatni ezek nyomán (Eisenberg, 1984 stb.). A hetvenes években Zsolnai József vezetésével hazánkban is indultak ilyen programok, ezeknek nagy értékük, hogy a teljes kommunikációs spektrumra kiterjednek, és nagy jelentőséget tulajdonítanak a nem verbális kommunikációnak és az empátiának.

A nyelvi jelrendszer ismeretében és használatában mutatkozó különbségek megfigyelhetők különböző közösségekben és különböző szervezetekben is. A falusi és városi miliő nyelvi különbségei például közismertek, nemcsak dialektusok tekintetében, amelyek nem is annyira a verbális csatornához tartoznak, hanem inkább a nem verbális csatornák között az úgynevezett *vokális kommunikációhoz*. A falusi és a városi nyelv a használt szavakban is sokban különbözhet. A régebbi, klasszikus különbségek a civilizált társadalomban mindinkább elmosódnak. Mint ezt sokszor megírták, ez a tömegkommunikáció hatása: a tömegkommunikáció általában a városi nyelvet terjeszti el, és ezzel egy-egy nyelvi egységet homogenizál. A rádió megjelenésével kezdődött meg a homogenizáló folyamat számottevő mértékben, a sajtó szerepe ebben igen kicsi volt, és ebben is, mint annyi más tömegkommunikációs vonatkozásban a televízió az igazi hatótényező a maga nagyon intenzív és sűrű *audiovizuális* ingerével. A szervezeteken belüli nyelv bizonyos szavak, fogalmak preferálásában mutatkozik meg leginkább. Így példá-

ul jól ismert az úgynevezett "hivatalos nyelv", amelyet közigazgatási intézményekben beszélnek, a "katonanyelv" vagy a különböző foglalkozások nyelv (ez különösen régebben volt jellemző, amikor még nagyon sok mesterségbeli német szó volt divatban). Voltaképpen minden mikromiliónek, kis közösségnek lehet sajátos nyelvhasználata, egyes "reference group" természetű csoportok is kitűnnek nyelvükkel. Még a családon belül is lehetnek a nyelvben jellegzetességek. Részben mikromilió, részben egy tágabb kulturális hagyomány nyelve az argó, a jassz nyelv, ebben már bizonyos deviáns állásfoglalás is rejlik. Az utóbbi évtizedekben mind kifejezettebbek a sajátosságok a fiatalság nyelvében, részben ilyen sajátosságok megfigyelése nyomán is keletkezhetett a fiatalkori kultúra (youth culture) elmélete. A nyelvhasználat is speciális viselkedésmódok, kommunikációs stílusok és ruhavilág kísérelje (lásd erről: Buda, Havasné, 1974).

A nyelvhasználat maga is sokszoros *normatív szabályozás* alatt áll. Egyrészt megvan a nyelvhasználat sajátos etikettje, ez az egyes társadalmi rétegekhez és csoportokhoz kötött, azoknak a szerepmeghatározásaiba tartozik bele. Ez kiterjed a tiltott szavakra és témákra, amelyek rétegenként, közösségenként mások, és amelyek tekintetében a *situáció elvétel* egy sor interperszonális szankciót von maga után (ha például valaki olyan szót használ egy milióban, amely ott tilos), de kiterjed a kötelező vagy elvárt szavakra is. Számos organizáció megkövetel bizonyos kifejezéseket és fogalmakat a verbális kommunikációban, ilyen például a katonaság, ilyenek lehetnek egyes politikai szervezetek, de más munkahelyi organizációk is. Jellegzetesen sok a megkívánt és tiltott szava a vallási szervezeteknek. *Általában minél inkább betartja a személyiség a verbális közléssel kapcsolatos tilalmakat vagy kívánalmakat, annál szorosabb és aktívabban vállalt a viszonya a szociális csoporthoz, amelytől az ilyen elvárások származnak.*

Hasonló szabályszerűség érvényes a hosszú élettartamú, érzelmileg intenzív emberi kapcsolatokban is, például a szülő-gyermek kapcsolatban vagy a házasságban; a tiltott, megengedett és megkívánt nyelvhasználatnak itt is megvannak a szabályai, ezek azonban partikulárisak, mások számára nem könnyen válnak érthetővé (Kaplan-Singer, 1972).

Sajátos kérdéseket vet fel a nyelvi jelek *jelentéstartalma* problémája. A nyelvi kód *elvont fogalmakat* kifejező jelei a kommunikációban és általában a viselkedésben nagy szerepet játszanak. Ezek a jelek az interakcióban gyakran félreértés forrásai, mert a közlő és közlést befogadó a szót nem ugyanabban a jelentéstartalmi változatban használja. Ilyenkor többféle esemény következhet be, vagy csak később kerül felszínre a félreértés, amikor már az interakció előrehaladt egy olyan pontig, ahol a korábbi látszólagos konszenzus már nyilvánvalóan nem érvényes – ez esetben ritkán tisztázódik, hogy a félreértést a fogalom okozta; vagy rögtön disszonancia támad a két

személyiség között, ekkor a szó értelmét visszakérdezik, vagy a szóval kapcsolatos tárgyban nézeteltérés, vita bontakozik ki. Ez utóbbi esetben is ritkán fedezik fel az elvont fogalom értelmezésében mutatkozó eltérést. Az általános szemantika az ilyen eseteket szokta a szemantikus konfúzió állapotainak nevezni. Korzybskinak és követőinek abban nagyon is igazán van, hogy a mindennapi gondolkodás nem tudatosítja a nyelvi kód jeleinek önkényességét és a jelentés konszenzuális, definíciós alapját, hanem a szót hajlamos azonosítani a valósággal. Amíg a valóság kézzelfogható, addig ez az azonosítás nem szokott kommunikációs zavart okozni. Elvont fogalmak esetében azonban már a zavar gyakori, esetleg súlyos is. Korzybski és Hayakawa szerint számos személyiségzavar is ered abból, hogy a személyiség a szót azonosítja a valósággal, és ennek nyomán hibás kiindulópontokat, premisszákat alakít ki viselkedése számára, amelyből bonyodalmak, ellentétei támadnak a külvilággal. A legtöbb szemantikai félreértés az egymást nem ismerő, korábban kapcsolatban nem lévő emberek elvont kommunikációiban fordul elő. Az elvont fogalmak használata ugyanis éppen azért maradhatott meg ősi öntudatlanságában és automatizmusában, és éppen azért nem oldotta fel a nyelv fejlődése a "szemantikai csapda" lehetőségeit, mert az emberek egymással meghatározott körökben érintkeznek, és az ismételt nyelvi interakciókban megtanulják egymástól, hogy egy-egy fogalmat általában hogyan értnek, milyen jelentéstartalommal kapcsolják össze. Ebben a tekintetben a szóhasználat konkrét összefüggései és a közlési helyzettel való kapcsolatai az irányadók, ezek segítik elő a pontos szemantikai tanulást.

Az elvont fogalmak használatának szükségessége a modern társadalomban növekszik, éppen ezért szokták az ilyen szavakat, fogalmakat definiálni mindenütt, ahol a szemantikai zavart el akarják kerülni, például a tudományokban vagy a társadalmi tevékenységi területeken. Ilyen területeken esetleg köznapi szavak terminus technicussá válnak, és egészen más értelmet kapnak. A tudományokban és a különböző gyakorlati szférákban mindinkább terjed a teljesen új szavak terminus technicusként való alkalmazása. Valamennyi tudomány ős nomenklatúrája a görög és a latin nyelv kifejezéseinek terminológiává emelése révén jött létre, már ebben is az a törekvés fejeződött ki, hogy a szó alakzatával is világosabb legyen, hogy itt nem köznapi kifejezésről, hanem új jelentésről van szó. A nomenklatúrák ezt el is érik, itt a szemantikai zavar minimális, mert a külön szóalak kiküszöböli az alapvető jelentésbeli azonosság zavaró hatásait. A szemantikai árnyalatok jelentősége jól látszik például idegen nyelvek fordításánál vagy a nyelvtanulási folyamatban, amikor még az idegen nyelv használata nem vált automatikussá. A szótári jelentés-ugyanis egészen más szemantikai konnotációval bírhat, mint a szó valódi jelentése különböző eredeti nyelvi összefüggésekben. Az idegen nyelvnek tehát meg kell tanulni a sajátos szemantikáját is, és a hagyományos,

szótárbaírt nyelv-tanulás, amelynek valószínűleg a hibás szemantikai identifikáció, a szó és a valóság belső azonosítása képezi a premisszáját, erről gyakran megfigyelhető. Minden nyelvben sajátos valóságszemlélet rejlik, ebből következően az egyes fogalmak definíciója más lehet. Minél kisebb az anyanyelv és az idegen nyelv közötti nyelvtörténeti rokonság, vagy minél kisebb a kultúrtörténeti kapcsolatokból fakadó szokásbeli közösség, annál nagyobbak a szemantikai eltérések. Mint ahogy az anyanyelvben is a nyelvhasználat különböző konkrét helyzetei tanítják meg az elvont szavak pontos jelentéstartalmát, az idegen nyelv esetében is csak az eleven beszéd valós szókapcsolataiban derül ki a szavak értelme.

A különböző szociális egységek, közösségeik megkülönböztethetők az elvont fogalmak használata alapján is, általában más jelentéstartalmi árnyalatban használják a szavakat a különböző társadalmi rétegek és referenciacsoportok. A Bernstein-féle problémának ebben is lehet az egyik gyökere. Az eltérő szemantika érthető, hiszen minden közösség lényegében együttélési rendszert jelent, amelyben a sűrű és rendszeres interakciók a szóhasználatot is uniformizálhatják. Elég kevés vizsgálatról tudunk, amely megkísérelte volna a pontos összefüggések megállapítását e területen, inkább csak az általános szemantika elméleteiből és tapasztalataiból, valamint egyes szociológiai kutatások töredékeiből lehet erre következtetni. Valószínű, hogy a jelentéstartalmi eltérések azokban a fogalmakban a legnagyobbak, amelyek a megfelelő szociális struktúra életmódjával, értékselelményével, "ideológiájával" állnak összefüggésben. Nagyon jellegzetes a mikromilók sajátos szemantikája; az érzelmi szálakkal összekötött kiscsoportokban egészen sajátos konszenzuális fogalomhasználat alakulhat ki. Erre a legköznapibb példa a nagy filozófusok vagy esztéták és követőik kis társasága, amelyben a mester elméletének kategóriái annyira sajátos vetületben fogalmazódnak meg az ismétlődő viták, beszélgetések során, hogy a követők tényleg jól értik, hogy mit is fejez ki – ahogyan szoktuk mondani: mit "akar" kifejezni – az eredeti tétel vagy megállapítás. De sajátos szemantika uralkodik a családokban és a szoros emberi kapcsolatokban is. Minden családban jobban megértik egymást az emberek, részben a szemantikai uniformitás miatt is (mint látni fogjuk, más okai is vannak ennek). Végül pedig mindenféle konszenzus ellenére, ami csak a társadalmi kommunikáció rendszeréből következően alakul ki, minden személyiség sajátos, egyedi szemantikát képvisel, amely kongitív rendszerének különlegességét biztosítja. A sajátos szemantika a differenciálpszichológiai vizsgálatok egyik célpontja. Az egyén élményvilágát, kognitív folyamatait nem lehet megfelelően megérteni, ha nem figyelünk tudatosan is arra, hogy mi a másik ember fogalomanyagának sajátos jelentéstartalma, *private meaning*-je. Az egyéni szemantikába való behatolás a már említett és majd ismételt szóba kerülő *empátiának* lényeges alkotórésze (Buda, 1985).

Az egyéni szemantika mélyreható megértése nagyon bonyolult dolog. Ezt mutatja a pszichoterápiák, de különösen a pszichoanalízis gyakorlata. Tapasztalati tény, hogy az emberekkel saját lelkivilágukról, élményeikről, pszichés tulajdonságaikról nem lehet értelemteljes beszélgetést folytatni, és különösen nem lehet rájuk e témával kapcsolatban hatni a köznapi kommunikáció kategóriáiban. Valamilyen különös, eddigi ismereteink szerint még nem magyarázható módon a kultúra nem látja el az embert az elvont fogalmak olyan hierarchikus rendszerével, amellyel a saját élményeket és az egyéni viszonyulásokat másoknak koncipiálni és kifejezni lehetne. A meglévő fogalmak az absztrakció túlzottan magas fokán állnak és főleg tulajdonságjelzőkből (például Allport–Odbert, 1937), ezek segítségével csak rövid távú kommunikációs stratégiákat lehet végrehajtani, előbb–utóbb kialakul és zavaróvá válik a disszenzus. Egy megoldás van, a terápiás folyamatban meg kell ismerni a beteg, illetve páciens (mert a terápiás folyamatban való részvétel indokolt és hasznos lehet klinikai értelemben nem beteg emberek számára is) egyéni jelentésvilágát olyan módon, hogy minél többet és részletesebben kell beszéltetni múltbeli élményeiről és jelenlegi emberi kapcsolatairól. Különösen a terápia kommunikációs helyzetére és a terápiás kapcsolatra vonatkozó közléseit kell nagy figyelemmel kísérni. Így a sok konkrét fogalomhasználat nyomán fokozatosan kirajzolódik a terapeuta előtt az a szemantikai szemléletmód, amely páciensét jellemzi. Feltáruznak bizonyos süffített szóképek, amelyek a beteg számára nem szubjektív jelentőséggel bírnak, ugyanakkor értelmi összetevőik nem világosak. A pszichoterápiás szóhasználatban ezeket nevezik *szimbólumoknak*, mivel ezek sokban hasonlók a művészi vagy folklór szimbólumokhoz. A feltárt egyéni jelenségek világ megkönnyíti a verbális kommunikációt, lehetővé teszi a terapeuta számára, hogy a páciens fokozatosan hozzásegítse önmagának és emberi viszonylatának jobb megértéséhez és az ellentétek, problémák elhárításához. A konszenzus és a szemantikai összehangoltság jelentőségét mutatja az a tapasztalati szabály a pszichoterápiában, hogy a terapeutának elsősorban a páciens saját szavaival – de empátiásan, a beteg saját jelentéstartalmaiban alkalmazott saját szavaival – kell megfogalmaznia azokat a közléseit, amelyekkel szeretné őt ráébreszteni állapotára, vagy pedig fel szeretné hívni a figyelmét valamilyen összefüggésre (konfrontáció, interpretáció). A megfogalmazásoknak lépcsőzeteseknek kell lenniük, a terapeutának figyelnie kell az egyes fokozatok hatásaira. Ez az óvatosság és támaszkodás a perceptív visszajelzésekre éppen a szemantikai bonyolultság miatt szükséges, ugyanis az egyéni jelentésvilág annyira összetett lehet, hogy mindig fenn kell tartani a nem teljes megértés gyanúját.

A különböző szociális struktúrák, valamint személyiségek egyéni szemantikájának vizsgálatára alkalmas a *szemantikus differenciál* módszere

(Osgood–Suci–Tannenbaum, 1957, Hofstätter, 1963 stb.). Ennek segítségével ellentétes jelzőpárok közé való besorolás alapján próbálják meghatározni a szavak asszociációs terét, ebből következtetnek a jelentéstartalmi sajátosságokra. A módszer nem alkalmas arra, hogy meghatározza a pontos jelentéstartalmat, csupán összehasonlításhoz ad szempontokat, több ember szemantikai különbségeinek mennyiségi megragadására használható. Legjobban akkor válik be, ha az összehasonlítás csoportokra vonatkozik, ilyenkor a csoportok tagjainak válaszai összegezhetők, így a véletlenszerű befolyások (például az instrukció nem helyes megértése, egyéni hangulati vagy motivációs állapotok stb.) zavaró hatása kiküszöbölhető. Bizonyos fokig a személyiségek eltérő szemantikai viszonyaira mutat a lélektan klasszikus vizsgálati módszere, az asszociációs teszt is. Ebben standard ingerszavakra adott asszociációkat vizsgálnak. A szemantikus differenciál módszerében és a hasonló pszichológiai eljárásokban az a gondolat lényeges, hogy a jelentéstartalmat nem formális definícióval közelítik meg, mint ahogyan például a tudományos terminus technicusokkal a gyakorlatban próbálják, hanem a vizsgált szó asszociatív kapcsolatait mutatják ki és ábrázolják. Nyilvánvaló, hogy nem csak jelzőpárok kellene ehhez, bár több szó úgynevezett szemantikus profiljából következtetni lehet a közöttük lévő kapcsolat mértékére. A szemantikai problémák kutatásában e módszerek továbbfejlesztése látszik járható útnak.

A szemantikai vetület önmagában nem érthető és csonka, ha a beszéd kontextusától függetlenül vizsgáljuk, a kontextusnak nem csupán abban az értelmében, amely a társadalmi kommunikáció rendszerével kapcsolatos, hanem egy konkrét értelmében, amelyet *előzményi kontextusnak* nevezhetünk. A verbális kommunikáció mindig folyamat, a folyamaton belül egyes részei, fázisai az előzőekkel és az őt követőkkel összefüggésben vannak, az összefüggés a kommunikáció során tudatos, az előzmények a memóriában elevenek. A közlési folyamat bármely elemét választjuk ki vizsgálat céljából, általában tartalmaz utalásokat az előzményekre. Sok esetben a kiragadott részlet nem is érthető, ha elszakítjuk az előzményektől. Ehhez járul még a tágabb kontextus mint viszonylatrendszer, amelynek a szituációra vonatkozó normái a kommunikációs szituáció résztvevői számára egyaránt világosak, ezért azokra csak utalni kell, vagy még azt sem, a közlés impliciten tartalmazza az utalást is. A közlés tehát így megrövidülhet anélkül, hogy céljából, értelméből vesztené. A kontextusra való utalás minden emberi kommunikáció sajátja, és ez a beszéd jelökonómiájának egyik sarkalatos tétele. A kontextus ismerete mint evidencia vesz részt a kommunikációban. A kommunikáció dinamikájához tartozó jelenség, ezért később tárgyalandó, hogyan bővül ki a verbális kommunikáció, ha a közlő a közös evidenciabázist alábecsülte, és a megértés finom szignáljait nélkülözve, "jobban megmagyarázza", miről is

akar beszélni. A mindennapi kommunikációkban a használható és a feltétlen megértendő evidencia mennyisége normatív szabályozás alatt áll, ugyanis ha valaki olyan nagy mennyiségű evidenciát tételez fel, amely a megszokott elvárások szerint aránytalan, akkor a közlést fogadó fél ezt nehezményezi, esetleg méreggel reagálja le, tehát szankcionálja, ha pedig valaki nem bír a kellő evidenciával, nem érti meg a verbális kommunikáció célzásait és utalásait, ezt a környezet minősíti, az illetőt butának tekinti.

A célzások és utalások rendszere a verbális kommunikációs csatornában alkalmas arra, hogy sokféle rejtett jelentést hordozzon. A rejtett jelentések mögöttes értelemmel rendelkeznek, és a kommunikációs nyelv verbális tartalmát minősítik. Később a metakommunikáció kapcsán lesz erről szó, ennek a közvetlen kommunikációban mindig nagy a jelentősége. A verbális kommunikáció formális vonatkozásai is külön kommunikatív szerepet kapnak, és ugyancsak a manifest közléstartalom minősítését végzik. A verbális kommunikációban mutakozó struktúrák, megfogalmazási módok, hangsúlyok és kiemelések tartoznak ide. Egy-egy szó nyomatékosítása, felcserélése a szokott sorrendben, szinonim kifejezések közül egyesek kiválasztása stb. gyakran kommunikációs értékű a közlést befogadó számára. Általános értelemben itt a belső viszonyítás és normatív háttér ad támpontot a kommunikáció címzettjének és közlőjének egyaránt. A beszéd normatíváihoz tartozik a nyelvtani szabályok rendszere is, valamint a szóhasználatban és fogalmazásban meglévő sémák rendszere. Az elvárás mint normákra ezekre irányul. Ha a kommunikációban ettől eltérés történik, és az eltérés csak egy meghatározott vonatkozásban jelentkezik, és egyébként a nyelvi közlés mindenben megfelel az elvárásoknak, akkor ennek az eltérésnek értelme van, ez az értelem a közlésben valamiféle közlési célhoz, funkcióhoz kapcsolódik, a közlést befogadó számára pedig hírtérteke van.

Részben az utalások révén felidézett kontextusok, részben a fogalmak jelentéstartalmaival és asszociációs összefüggéseivel való manipuláció sajátos emberi kommunikációs formát hoz létre, a *humort*. A humor lényege verbális kommunikáció, melynek nyomán a másokban derű és nevetés alakul ki. Lehetnek természetesen humoros effektusok a nem verbális kommunikációban is, a humor alkalmazása azonban leginkább a verbális kommunikációban történik (anekdota, vicc, ironia stb.). A humor hordozhat agresszív tartalmakat is, a humoros kommunikáció társadalmi elfogadottsága és intézményesülése miatt ennek kockázata kisebb, mint az agresszió direkt, verbális kifejezéséé (Freud, 1905, 1982). A humor igen hatékony szabályozó eszköz lehet a kommunikációban, a metakommunikáció szerepét is betöltheti. A humoros tónus gyakran elveszi a kommunikációs szituáció élet, játékosnak, komolytalannak tünteti azt fel, mintegy zárójelbe teszi. Viszonyszabályozó szerepe is lehet, hiszen negatív indulatokat old fel, közelítheti az embereket

egymáshoz. A humor, kommunikációelméleti értelmezése, illetve a humor kommunikációban betöltött szerepének feltárása még nem valósult meg kellőképpen a szakirodalomban.

A kontextus kiterjedése, differenciáltsága érthető módon mindig annak a függvénye, hogy a kommunikációban résztvevők mennyi korábbi kommunikációban vettek részt közösen, mennyi az *együtttes élményük*. Minél kiterjedtebb és fejlettebb a jelentéstartalmi és normatív konszenzus az emberek között, annál erősebb és mélyebb a *közösség* közöttük (a szó mind köznap, mind szociológiai értelmében). Az intenzív, tartós emberi kapcsolatokban válik a legbonyolultabbá a kontextus, ez teszi ki a kapcsolati partnerekben a kapcsolatokról kialakult *kognitív kép* nagy részét. A közösség kifejezője tehát az *utalás* a kommunikációban (Mérei, 1975).

Mérei már igen korán felismerte az utalás fontos szerepét az összetett jelentéstartalmakkal operáló mentális folyamatokban, mint ezt a most publikált korábbi naplói és ennek különböző pszichológiai elemzése mutatják (Mérei, 1985).

A verbális kommunikáció a nyelvtani struktúrában és a fogalmazási módokon, valamint a mondanivaló sorrendi felépítésén át nagyon bonyolult kommunikációs célokat követhet, és interperszonális effektusokat érhet el. A személyiség általában "készül" ezekre a hatásokra, a verbális közlések belső kidolgozása és szerkesztése révén. Ez különösen az *írással* kommunikációban valósul meg, amely a verbális kommunikáció legtisztább formája, hiszen ebből mindenféle nem verbális elem eliminálódik. E "készülés" és "szerkesztés" nem különálló dolog a magatartás szervezésében, hanem általános jelenség, a személyiség minden magatartási megnyilvánulást megpróbál kognitíve ellenőrizni. Ezt a folyamatot az úgynevezett TOTE (*Test – Operate – Test – Exit*) modell írja le, amely szerint minden cselekvés, vagyis évezérelt viselkedés először helyzettélmérésből, majd cselekvésterv készítéséből és tanítási lejárásából áll, majd a személyiség megpróbálja képzetben ellenőrizni a várható effektust, és csak azután oldja ki a tényleges cselekvést (Miller–Galanter–Pribram, 1960). Ez a modell valósul meg, többnyire repetitív formában a verbális kommunikáció belső szerkesztésében. E problémával ma sokat foglalkozik a kognitív szociálpszichológia a kommunikációtól függetlenített módon, hasonlóan a pszicholingvisztikához és a szociolingvisztikához (Radics–László, 1980).

A verbális kommunikációs csatorna szerteágazó problémáit (éppen azért, mert folyamatos átfedésben van a pszichológia és más, emberrel foglalkozó szociális tudományok témaival) részletesen nem tárgyaljuk. Csúpn három kérdést emelünk ki illusztrációként:

1. A verbális kommunikációban nagyon sok sematikus, formális elem van, ami építőköcszerűen kapcsolódik be a különböző stratégiákba, és bizonyos helyzeteket rögzít, a figyelmet tereli, védekezést, elhárítást stb. szolgál. Ezeknek az úgynevezett gambiteknek mintegy metakommunikatív jelentésük van, mert a közvetlen szövegszintnél elvontabb információkat hordoznak. E nyelvi fordulatok értelme és hatása is öntudatlanul érvényesül (Keller, 1979). E kérdésre még visszautalunk a metakommunikáció tárgyalásánál.

2. A tág kontextuális térben olyan témák is utalásos jelleget hordozhatnak, amelyek látszólag egyszerű közlések, nincs bennük semmilyen utalásos nyelvi támpont. Például párkapcsolatban vagy házasságban mindig funkciója van, ha valaki (a partner felszólító kérdése nélkül vagy élettörténeti beszámolás közvetlen kontextusa nélkül) korábbi partneréről beszél. Az ilyen közlésre a másik fél rendszerint úgy reagál, mintha utalásról lenne szó, anélkül, hogy ezt tudatosítaná (Newman, 1982). Nagyon elvont és általános metakommunikatív funkciót hordozhat az ilyen közlés (ismét a metakommunikáció problémakörében fogjuk ezt tovább tárgyalni).

3. A mindennapi emberi kommunikációs helyzetekben összetett hatások érhetők el bizonyos témák, jelentéstartalmak, összefüggések és problémák elhallgatása révén. A nem beszélés valamiről nagyon sokoldalú funkciókat bírhat (Kursh, 1971). A nyílt kommunikáció az utóbbi évtizedek társadalomtudományában a társadalmi és interperszonális problémamegoldás kívánatos útjának minősül, és mintegy általános megoldásként ajánlják a szakemberek. Bár ez általában igaz, egyes esetekben a kommunikáció korlátozása bizonyos témákkal kapcsolatosan nagyon fontos lehet.

B) A nem verbális csatornák

A nem verbális kommunikáció csatornáival és ezek működésével kapcsolatos felismerések alapvető jelentőségűek a közvetlen emberi kommunikáció egész teóriája szempontjából. Mint már említettük is, ilyen elméletről egyáltalán csak a nem verbális kommunikáció kutatásai nyomán beszélhetünk. Bár a nem verbális megnyilvánulásokról és azok szerepéről a kommunikációban az ókortól kezdve ismeretek anekdotikus, szépirodalmi és töredékes tudományos leírások, a pszichológiai elméletek nem tudatosították ezek szociális jelentőségét. Legfeljebb az emocionális expresszió vagy a személyiségi diagnosztika keretében mint egyéni jelenségekkel foglalkoztak velük. Az ilyen megnyilvánulások kommunikatív funkciója a mindennapi kommunikációkban nem tudatos, vagy a tudatosságnak csak a peremén van, ezért is késett olyan sokáig inkorporációjuk a pszichológiai elméletekbe. A

nem verbális közlési csatornák léte megváltoztatja a pszichológiai emberképet, a biológiai organizmus helyett sokkal inkább a szociális lény tűnik elő, amely az emberi környezettel igen sokrétű kapcsolatban van, és az összekötő szálak egy része szükségszerű, akaratlagosan nem is vágható el. E nem verbális kommunikáció csatornáit és szabályszerűségeit aláhúzták az interakciók szerepét a személyiség fejlődésében. Mivel a kutatások főleg az elmúlt két évtizedben folytak, még nem hoztak annyi eredményt, hogy ki lehetne alakítani valamilyen egységes elméletet. A nem verbális kommunikáció kérdéseit nem lehet lezárni, csupán ideiglenes összefoglalást lehet adni a kutatás és a teoretikus általánosítás jelenlegi állásáról. Különösen vonatkozik ez a nem verbális csatornákra, amelyek a közvetlen kommunikáció szempontjából csupán "molekuláris" nagyságrendűek (Tolman tanuláselméletének elterjedt koncepcióját kölcsönözve e jelzőben), elemi mechanizmusokat és feltételeket jelentenek, a kommunikációban ugyanis "moláris" formában, alakzatokban vesznek részt, minden egyes kommunikációs aktusban a különféle csatornák jelzéscsoportjai alkotnak egységeket.

A nem verbális kommunikáció csatornáinak még egységes osztályozása, katalogizálása sem jött létre. Nagyon nehéz meghatározni a csatornákat úgy, hogy elkülönítsük őket a fiziológiai expressziótól vagy pedig a kommunikációs funkciótól, amelyet a csatorna a közlési folyamatban betölt. Csupán egyes csatornák különülnek el ténylegesen, a legtöbbnek elkülönítése értelmetlen, ha az interakciók szintjén maradunk, csak diagnosztikailag vihető végbe. A főbb csatornák a következők:

1. Mimikai kommunikáció

Az érzelmek arckifejezésével kapcsolatos korábbi vizsgálatok nem tudtak egyetértésre jutni abban, hányféle különálló érzelmek is tükröződhet a mimikában. Darwin nyolc érzelmeket tételezett fel, és elmélete szerint mindegyikhez külön izommozgás-konstelláció tartozik az arcban. A kérdést legmélyrehatóbban kutató Ekman szerint összesen hét érzelmefajta tükröződik az arcon: öröm, meglepetés, félelem, szomorúság, harag, undor, érdeklődés (Ekman, 1970, 1973; Buda-László, 1981). De nem sikerült az érzelmek fajtáit megnyugtatóan tisztázni az emóciók elméleteinek sem, sőt az indulatokat sem tudták elkülöníteni az emócióktól. Pedig neurofiziológiai és pszichológiai vizsgálatok nyomán igen valószínű, hogy a félelem egészen más jelenség, a düh is, mint például az örömmézés. Feltételezhető, hogy egy-egy érzelmi-indulati töltésnek többféle formája létezhet, a változatok egyik szélsősége a valódi indulat, amely biológiailag meghatározott magatartásmódot hoz mozgásba, a másik szélsőség pedig valami enyhe színezet a hangulatban. A hangulati és az érzelmi szféra legalább két, gyakorlatilag elkülöníthető szint-

jének gondolata tükröződik a klasszikus elmekórtan terminológiájában, amely megkülönbözteti a thymia és a phoria állapotát, a thymiában több az érzelmi elem, a phoria inkább csak felhang, minősítő színezet a kellemes és a kellemetlen vetületében. Az érzelmek és indulatok kutatási területén még mindig folynak a viták, a közvetlen kommunikáció szempontjából azonban nincs jelentősége, hogy ismerjük-e eléggé a különböző szubjektív állapotformákat, ugyanis itt nem a személyiségről van szó, hanem a személyiség *viszonyulásáról* a másik emberhez és a közlési szituációkhoz. Ezen az interszubjektív, tranzakcionális szinten az érzelm kifejeződések értelmezhetők.

Történetileg is a kommunikáció gondolatának érlelődése lendítette előre az expresszívnek tartott mimikai megnyilvánulások eredményes kutatását, és vitte közel a problémakört a tisztázáshoz. A régi vizsgálatok ugyanis az egyes kifejezési állapotokat tükröző arcképeket mutatták meg a vizsgálati alanyok csoportjainak, és a helyes felismerés gyakoriságán próbálták lemérni, hogy *kifejeződik-e* a mimikán valóban valamilyen érzelm, illetve az ilyen érzelm felismerése az arcról milyen gyakori, mennyire általános. Így indult el eredetileg Darwin is, már ő is mutatott fényképeket és rajzokat másoknak, és elemezte a kapott válaszokat. Később az úgynevezett Rudolph-féle képeket (egy tehetséges festő különböző érzelmeket kifejező önarcképeit) használták az érzelmfelismerés kutatására. A vizsgálatok ellentmondó adatokat szolgáltatottak, bár kétségtelenül az emberek nagy hányada felismert többféle emóciót is az arckifejezésről, vizsgálatonként erősen változott, hogy ez a hányad mekkora. Csak nemrég vetődött fel, hogy esetleg az arckép nem ábrázolja hűen az érzelm kifejeződését, bármennyire is igyekezett a modell a megfelelő emóciót előidézni magában, másrészt pedig az arc pillanatnyi állapotát tükröző fénykép nem alkalmas az emóció felismerésének vizsgálatára, mivel a mindennapi életben a másik ember arcát nemcsak egy pillanatilátjuk, hanem hosszabb ideig, eközben ez nem marad mozdulatlan, hanem szinte másodpercenként változik az interakció helyzetétől függően. A mindennapi életben tehát az emóció felismerése a vizuális információk *folymatára* támaszkodik. E szempont módszertani következménye a film – majd később a képmagnó – *alkalmazása* volt az érzelmek felismerésének kutatásában. Ez pedig szükségszerűen kiragadta a problémát az individuális megközelítésből: a filmen vagy képmagnón ábrázolt embert olyan interaktív összefüggésben olyan kommunikációs helyzetbe kellett állítani, amelyben valamely emóció biztosan kialakul benne. Az érzelm kifejeződését most tehát nemcsak az egyén megnyilvánulásként vizsgálták, hanem az érzelmet kiváltó szociális stimulusok függvényében.

A legtöbb modern vizsgálat eljárása az volt, hogy a vizsgált és filmezett embereket vagy rejtett kamerával kísérleti helyzetben fényképezték, vagy pedig valamilyen film nézése közben készítettek róluk felvételeket. Megha-

tározott érzelmek kiváltására standard filmeket használtak, így például a kaliforniai egyetem nem verbális kommunikációval foglalkozó laboratóriumában külön filmarchívumot hoztak létre e célból, és vizsgálták, hogy melyik film hogyan hat az érzelmfelidőzés szempontjából a nézőre (például Ekman, 1970). A filmen bemutatott emberek érzelmi állapotát már a nézők túlnyomó többsége megtudta állapítani, és az érzelmfelismerés gyakorlatilag száz százalékos volt, ha nemcsak magát az embert, hanem az egész interakciós helyzetet is mutatták. Mindez bizonyítja, hogy a mimika az emberi kommunikációban állandó közlési csatorna, az ezen futó jelzések biológiai kódja közös az emberekben, és ez biztosítja a "dekódolást".

Újabb vizsgálatok egy szellemes módszerrel, az úgynevezett *piktografikus eljárással* igyekeznek tisztázni ezt a kódot. Ez a módszer a régi, rajzos érzelmvizsgálathoz hasonlít, csak nem törekszenek az arc hű ábrázolására, egyszerűen az *arc mimikai szempontból legfontosabb fő vonalait és pontjait használják fel az érzelm kifejezésére*; ezek: a szemek pontja, a szemöldök és a száj vonalai. Érdekes, hogy az orr vonalának az érzelmkifejezés, illetve érzelmi kommunikáció szempontjából nincs jelentősége, vagyis ez a mimikai kódnak nem eleme. A piktografikus módszerrel nagy felismerési konszenzussal, csaknem az audiovizuális módszerekhez hasonló pontossággal lehet megragadni a különböző érzelmi állapotokat (Hinde, 1972; Harrison, 1974, 1976).

A film és a képmagnó segítségével történt mai vizsgálatok – köztük főleg az említett San Francisco-i laboratórium vizsgálatai – alapján az érzelmkifejezésről ma a következő képünk alakult ki: *kétségtelen, hogy vannak biológiailag meghatározott érzelmkifejezési mimikák, amelyek kultúrától függetlenek, és az emberiség minden tagjában megfigyelhetők.* Ennek bizonyítására Ekman és munkatársai nagyszabású interkulturális vizsgálatot végeztek, eközben felkerestek olyan primitív népeket (például új-guineai törzseket), amelyek a nyugati civilizációkkal még alig érintkeztek. Meghatározott kísérleti helyzetekben minden kultúra tagjaiból egy-egy kis mintáról videotape felvételeket készítettek, majd bemutatták ezeket más kultúrák tagjainak (Ekman–Serensen–Friesen, 1969, Ekman–Friesen, 1969 stb.). Valamennyi kultúra tagja alapján hasonló érzelmkifejező mimikát mutatott, és ezt a többi kultúra tagjai szabályszerűen fel tudták ismerni. A vizsgálatok legfőbb módszertani problémája volt a standardizálás, hiszen minden kultúrában más az érzelmekre vonatkozó fogalmak szemantikája, és mások a szokások, reakciósémák is. Ekman és munkatársai megállapították, hogy az azonos biológiai "affektusprogramozásból" következő azonos mimikai sémák hétféle érzelmet mutatnak: örömet, haragot, meglepetést, félelmet, undort, szomorúságot és érdeklődést. Ezek – az érdeklődés kivételével – minden kultúrában egyértelműen fel is ismerhetők, függetlenül attól, hogy a másik

ember más fajtához és kultúrkörhöz tartozik. A biológiaiilag meghatározott mimika azonban a különböző kulturális hatások nyomán lényegesen változik, ezért eltérő kultúrák esetében a felismerés nem könnyű. Kultúrától függően más lehet:

- a) a különböző érzelmek kiváltódásának ingerrepertoárja és ingerküszöbe,
b) a mimikai érzelmkifejeződés tartalma és mértéke,
c) a mimikai érzelmkifejeződés szabályozottsága, vagyis mikor, milyen interaktív helyzetben mennyire lehet szabad, kell kimutatni az érzelmet (bizonyos kultúrákban, bizonyos helyzetekben a mimikai megnyilvánulást teljesen vissza kell fogni, mintegy maszk alá rejteni),
d) a mimikai érzelmkifejezés kommunikatív szerepe, hatása, különösen affektusok befolyása a másik emberben.

Ekman vizsgálatai már egyértelműen a kommunikáció problémakörébe sorolják a mimikai megnyilvánulásokat. Az érzelmnyilvánítások lényegében viszonyulást, érzelmi állásfoglalást jelző kommunikációk, ezeknek a mindennapi érintkezésekben nagy szerepük van, bár használatuk és percepciójuk nagyrészt nem tudatos. Bizonyos fokig azonban normatív kontroll alatt állnak, a normák nagy része nem tudatos. Ilyen öntudatlan norma például az emóciókifejező mimika paralingvisztikus használata, amikor a verbális közlés aláfestésére, nyomatékosítására szolgál. A paralingvisztikus mimikai kommunikáció jelentéstartalma ilyenkor egybeolvad a verbális jelentéstartalommal, attól nem eltérő, azzal kapcsolatban más (metakommunikatív, mint erről később szó lesz) funkciója nincs, csupán azt tükrözi, hogy a beszélt nyelvnek valószínűleg nem maga a szó vagy a mondat az egysége, hanem az előírt mimikai és egyéb paralingvális megnyilvánulások kíséretében elmondott szó vagy mondat. Az frásbeliség és az frásos kommunikáció elterjedtsége segít hozzá bennünket ahhoz, hogy erről az alaptételtől gyakran elfelejtkezzünk, és csak a nyelvi momentumokra figyeljünk, ha a verbális kommunikációról van szó.

Normatív szabályozás alatt áll a mimikai megnyilvánulások egy kis része, amely a kommunikációban mint tudatos, kommunikatív jel szerepel. Ezeket a jeleket közlő fél szándékosan használja, a közlést kapó számára pedig lexikális értelemmel bírnak. E jelek is eredetileg a viszonyt tükröző és öntudatlan mimikai megnyilvánulásokból kristályosodtak ki, a kulturális fejlődés során kiemelkedtek az öntudatlan kommunikációs folyamatból, és megnevezést, megfogalmazást is kaptak, és lassan a verbális kommunikációval egyenrangú jelentőségre jutottak. Az ókorban is már tudatos jelzésértéke volt az összevont szemöldöknek és a szigorú tekintetnek, bírálatot, megítélést, nemtetszést jelentett. A császárok poétáinál gyakran olvashatjuk a kérést,

pl. hogy a kritikus legyen elnéző velük szemben, és hagyjon fel a szemöldök összehúzásával (*pone supercilium*). Jel-értékkel bír például a száj elhúzása, nemtetszést, elégedetlenséget fejez ki, de szubjektívebb értelemben, mint a szemöldök összevonása, amelyben inkább valamilyen kollektív norma, szempont került felszínre. A különböző kultúrákban más és különböző számú ilyen nem verbális jel szerepel a kommunikációban.

Az ilyen, lexikális tartalmú jelek besorolásának problémája a kommunikáció elméletében még nem megoldott. Hasonló jelek nemcsak a mimikai kommunikációban, hanem mindenfajta nem verbális csatornában vannak, de különösen az akciós, illetve poszturális csatornában, amelyet később tárgyalunk. A tudatos jelek viszonylag gyors kulturális változásban vannak, egyesek használata ritkul, mások előtérbe kerülnek, időről időre új jelek bukkannak fel. A modern társadalmakban felerősödött horizontális mobilitás és idegenforgalom révén a különböző kultúrák jelei irradiálnak. Az ember kódképző képessége folytán mindig megvan a lehetőség arra, hogy kisebb csoportok konvencionális mozgásjeleket alkossanak és gyakoroljanak be, és ezeknek kommunikációs szerepet adjanak. A már említett jelbeszédformák is ilyenek. A jelbeszéd legismertebb változata a süketnémák mutogatós beszéde, amely egységes és kodifikált.

A tudatos, lexikális értelmű jelekkel kapcsolatban érdemes megemlíteni Ekman és Friesen sémáját a nem verbális kommunikáció egységeiről és ezeknek típusairól, bár ezek inkább más összefüggésben lennének helyükön (Ekman-Friesen, 1969). Ezt a sémát nem használják sokan, e gondolatmenet sem támaszkodik rá, megemlékse a mimikai csatorna jobb megértése szempontjából célszerű. Ekman és Friesen szerint a nem verbális kommunikáció ötféle lehet:

1. érzelmnyilvánítások (sensu stricto),
2. illusztratív gesztusok – a paralingvisztikában tárgyalt aláfestő és kiemelő nem verbális megnyilvánulások
3. szabályozók – a kommunikációs folyamatot mintegy szabályozó, annak tartalmától független megnyilvánulások, például felszólítás a közlés folytatására, megszakító jelzések, felszólítás a megismétlésre vagy kibővítésre, tagoló és nyomatékosító jelzések stb; ezek egy része lexikális jel-értékű és tudatos, más része spontán, öntudatlan, de tudatosítható,
4. "emlékmák" – egyértelmű híreket szállító konvencionális jelek, amelyek főleg akkor kerülnek alkalmazásra, ha a verbális közlést valami nehezíti vagy akadályozza; ezek is a paralingvisztika területére tartozó jelek, Ekman és Friesen szerint nem cserélhetők fel a verbális hírel
5. adaptáló jelzések – a személyiség viszonyulását fejezik ki az adott kommunikációs helyzethez, lehetnek minősítő jellegűek, de lehetnek csupán a személyiségből következő, idioszinkratikus reakcióminták is, például regresszív viselkedéssémák vagy kommunikációs formák.

Ekman és Friesen rendszerében a mimika minden típusban részt vesz, de elsősorban adaptáló és szabályozó funkcióval bír. Lehetséges mimikai embléma is. Az embléma kérdése a *kulturális szignálok* későbbi témájában kerül elő újra, itt csak annyit kell még megemlíteni vele kapcsolatban, hogy nem fogadható el Ekman és Friesen definíciójából az a tétel, hogy ennek jelentéstartalma a verbális hírral nem cserélhető fel, legfeljebb olyan módosítással, hogy hasonló rövidségű és pregnanciájú verbális jellel – például egyetlen szóval vagy kifejezéssel – nem lehet pótolni. Minden tudatos és konvencionális jel ugyanis "lefordítható" a nyelvre. Ez természetesen csakis a nem verbális kommunikáció azon elemeire áll így, amelyeket a tanulmány sorol a kommunikáció jelenségkörébe. A kulturális szignálok problémájával más a helyzet, ezeket a szignálokat most nem soroljuk a kommunikációba, mert ezek nem természetes és átlagos emberi kommunikációs csatornák mozgásos úton létrehozott jelzései.

A mimikai kommunikációban a jelzéseket a szem és a száj körüli izmok finom és összerendezett mozgásai keltik. E mozgások részben akaratlagos kontroll alatt is állnak, valamennyi izom harántcsíkos és akaratlagosan mozgatható, de emellett akaratlan impulzusok is befolyásolják őket. Az akaratlagos beidegzés finom modulációja gyakorlás, tréning útján alakul ki, ez gyakran az egész élet során folyik. A szemek és a száj körül sok kis izom helyezkedik el, ezek általában csontokról erednek, és vagy a szem és a száj körüli kiskörös – az összehúzást végző – izomnyalábkban (m. orbicularis oculi, m. orbicularis oris vagy m. perioralis), vagy pedig az arc bőrében szétsugározva, általában széles felületen tapadnak. Beidegzéstük a VII. agyideg, a nervus facialis végzi. A szemmozgató izmok után ezek az izmok az emberi szervezet legjobban beidegzett izmai, ami azt jelenti, hogy viszonylag kevés számú izomrostot lát el egy idegrost. A vázizomzatban egy-egy idegrosthoz több ezer izomrost tartozik, így ezek az izmok egészen finom mozgásra gyakran nem is alkalmasak (rendszerint nem is ez a funkciójuk, hanem a végtagok vagy a test mozgatása). Az arcizmok finom beidegzettsége is mutatja, hogy a mimika kommunikációs szerepe az emberben nem valami atavizmus, biológiai maradvány, hanem sui generis emberi sajátosság. Erre mutat az extrapyramidális idegpályák és központok rendkívüli fejlettsége az emberben, amely messze meghaladja a fejlett állatok fejlettségét e tekintetben. Ez az extrapyramidális rendszer hordozza az akarat által nem befolyásolható mozgási impulzusokat, ez tartalmazza azokat a visszacsatoló pályákat, amelyek az izomfeszülést és ezáltal a tartást szabályozzák. Igen valószínű, hogy e rendszer nagy fejlettsége az ember kommunikatív nyíltságának, sokcsatornás jellegének egyik feltétele.

A mimikával kapcsolatosan meg kell említeni, hogy több kultúrában van hagyománya annak, hogy a mimikát tudatosan visszafogják, elnémítani igye-

keznek. Ebben már a mimika interakciós szerepének felismerése tükröződik. Olyan társadalmi helyzetekben is szokásos a mimika visszafogása, amikor az áruló jel lehet, hogy a kommunikáció, illetve az esemény a személyiséget nagyon érinti. Ilyenkor a "rezzenéstelen arc" (poker face) rejtőzködést szolgál. Ennek képessége általában tréning kérdése.

A mimika tudatos manipulációja is lehetséges, ez például a színészi munkában általános, azonban mindig csak bizonyos hangulatok, képzeletbeli kommunikációs helyzetek belső felidézése, tehát megfelelő interakciós helyzetbe való fantáziabeli "áthelyeződés" révén lehetséges, és ez is gyakorlás kérdése.

A mimikai kommunikáció kulturális kifejezési szabályairól szövegtünk (erről kitűnő összefoglalás: Boucher, 1979), meg kell azonban említenünk, hogy nagyok az egyéni különbségek is mimikai kifejezés képességében és szokásos működésében ugyanúgy, mint a mimika felismerésének kérdésében is. A szakirodalomban el szokták különíteni a mimikai kódolás (*encoding*) és a kódolvasás (*decoding*) képességét (Buck, 1979; Luciani, 1979; Daly–Abramovitch–Pliner, 1980 stb.).

A mimikai kommunikáció megértése (tudatos megértése, illetve öntudatlan dekódolása) sokban függ attól, milyen egyéb más kommunikatív csatorna működik még. Különösen szoros a kapcsolat a verbális csatornával (La France, 1979; Friedman, 1979 stb.). A mindennapi interakciókban a mimikai kommunikáció lényegében, mint ezt később látjuk, fontos *visszajelentést* ad a másik kommunikációs félnek (Kraut, 1982).

Az utóbbi néhány bekezdésben leírt szabályszerűségek természetesen nemcsak a mimikai csatornára vonatkoznak (bár kétségtelenül némelyikük ott mutatkozik meg a legszembetűnőbben). A mimika kapcsán tehát ugyanúgy általános, más csatornákra is érvényes dolgokról van szó, mint a lexikális tartalmú nem verbális jelzésekkel kapcsolatosan.

2. Kommunikáció a tekintet révén

Az emberben külön kommunikációs csatornának vehető a tekintet. Ennek kezdeményei már a magasabb rendű állatokban is megvannak. Bizonyos megfigyelések szerint a tekintet a különböző fajok közötti elemi, biológiai kommunikáció csatornája is, a magasabb rendű emlősökben a szem és a tekintet biológiai kódja azonos, így néhány egyszerű jelváltásra alkalmas. Megfigyelték például, hogy tekinteten át történő kommunikáció ember és állatok között is folyik, ez például állatkísérletekben zavaró lehet, a kísérletező a tekinteten át akaratlanul is befolyásolhatja az állatokat (Exline, 1969; Moscovici, 1969). A kommunikáció dinamikájának ismeretében érthető a

"fajok közötti" kommunikáció lehetősége, hiszen a tekintet az, amelyből észlelni lehet, hogy a másik lény percepciók terében vagyunk-e. Ennek igen nagy a biológiai jelentősége, szerepe van a túlélésben, életben maradásban (*survival value*). A tekintet "visszajelentés a visszajelentésről", arról kelt képet, hogy a másik mit észlel, mit vesz észre, és ezáltal könnyíti a kontrollt a helyzet felett. Az emberi kommunikációban így az "impressziókeltés" tendenciájának fő bázisa ez.

Az emberi interakciókban a tekintet irányának és tartalmának mindig szignál értelme van, amelyre az interakciós partner szükségszerűen figyel. A tekintet kommunikációs szabályszerűségei főleg a kommunikációval foglalkozó angol kutatók (Argyle, 1962 stb.) munkái nyomán váltak ismertté. A tekinteten át történő kommunikáció többnyire öntudatlan, azonban van emblema jellegű tekintetkommunikáció is, például bizonyos helyzetekben a merev, hosszadalmas ránézés valamire egyezményes alapú közlés lehet. A tekintés – a *looking behavior*, ahogyan ezt az angol kutatók nevezik – sok szempontból normatív szabályozás alatt áll. Különböző társadalmi viszonylatokban megszabott lehet a tekintet iránya és tartalma. Bizonyos kultúrákban például a nőknek nem volt szabad (az európai katolikus országok falvaiban, kisvárosaiban ma sem szabad) rátekinteni társas helyzetben a férfiakra, hacsak azok nem társadalmilag elfogadott és szentesített kapcsolatformában társak. "Szemérmesnek" kell lenni, ahogyan ezt a magyar szóhasználat kifejezi, utalva a tekintet jelentőségére. A prostituált részben a "kihívó" és "csábító" tekintet révén hívja fel magára a figyelmet, és jelzi identitását a másik felnek. Tilos más férfi partnereit hosszasan nézni, "fixírozni", e tilalom megszegése szankciókat válthat ki, még ma is lehet ebből verekedés, régebben pedig párbajok oka volt. A hosszas rátekintés kapcsolatminősítő kezdeményezés, ajánlkozás lehet – erre példa a "szemezés".

A tekintet kifejez szimpátiát, szeretetet is. Kísérletek és klinikai megfigyelések szerint a szimpatikus, illetve szeretett személyen – főleg annak arcán – huzamosabban áll meg a tekintet, és hamarabb és gyakrabban tér rá vissza. Ez nem tudatos megnyilvánulás, ha tudatosul (például nevelési hatásra, mások figyelmeztetése nyomán vagy ritkábban önismereti úton), akkor általában elfojtásra vagy gátlásra kerül. A mindennapi viselkedésben a tekintet e megnyilvánulása a metakommunikáció része.

Végül a tekintetnek szabályozó szerepe van (az Ekman–Friesen-féle értelemben), ugyanis a kommunikációs folyamat bizonyos epizódjaiban a mimika mellett a tekintet hordozza leginkább a befolyásoló jelzést. Jórészt a tekintet merevsége és "üressége" közvetíti a meg nem értés tényét, és váltja ki a kommunikáció megismétlését vagy kibővítését. A tekintet fontos eleme a mimikai kommunikáció különféle konstellációinak, "Gestalt"-jainak, és

lényegében tartozéka minden emóciókifejező mimikai formának is. Az említett vetületekben azonban a tekintet bizonyos fokig önálló szerepet kap.

A tekintet kommunikációs funkciójának kutatása hozzájárul a nem verbális kommunikáció jobb megértéséhez, hiszen a tekintet visszajelentést kereső funkciójából következik, hogy amire az interakciók során szabályszerűen nézünk, annak szerepe van a kommunikációban. Ma már vannak olyan technikai megoldások, amelyekkel a tekintet irányát rögzíteni, követni lehet, egyelőre ezeket főleg a percepció vizsgálatában használják. Egyedül Argyle és iskolája vizsgálta a tekintetet a kommunikáció során, és állított össze ábrákat arról, hogy mely testrészekre és mozdulatokra figyelünk általában. E vizsgálatokból azonban még hiányzott a most vázolt hipotézis, a tekintet mint visszajelentési csatorna beállítása a kommunikáció kibernetikai modelljébe.

A tekintet rendkívül finom mozgásokra képes, ezt a külső szemizmok, az úgynevezett szemmozgató izmok finom beidegzése teszi lehetővé.

A mindennapi kommunikációs történetekben nehéz elkülöníteni a tekintet és a mimika kommunikációs tényezőit. A tekintet a mimika szerves része. A mimikai kommunikáció eleme például a pupilla, amely heves emóciók hatására kitágul. Számos kutatási adatunk van arról, hogy a tág pupilla az ijedtség vagy a meglepetés, illetve az izgalom észlelésének támpontja. Az egyes emóciók tartalmát és jellegét elsősorban az arc különböző részei tükrözik. Tomkins és Ekman szellemes kísérletében a különböző emóciókat tükröző arcképeket két vízszintes vonallal három egyforma részre vágták. Vannak emóciók, amelyek a száj tartásából is valószínűsíthetők, a legtöbb azonban a felső archarmadból ismerhető fel, amely a szemet is tartalmazza. (Buck, 1979; Buda–László, 1981 stb.). A kommunikációs folyamatban természetesen a mimikai és a tekintetkommunikáció metakommunikatív szerepe az érdekes. Említést érdemel, hogy az arc a tekintettel együtt adja ki azokat a sémák alakzatokat, amelyek az emocionális felismerést, illetve a mimikai kommunikáció szignálját közvetítik. Az ilyen sémák nagyon egyszerű rajzokkal is visszaadhatók (például Luciani, 1979, illetve lásd a függelék ajelzésű ábráját). E sémák mennyiségi viszonyai is kifejezhetők, így bizonyos fokig mód van az emóciókifejezés szignáljainak matematikai modellezésére is (Thorton–Pilowsky, 1982).

3. Vokális kommunikáció

3.

A közvetlen emberi kommunikáció szempontjából a nyelv és a beszéd megkülönböztetése egymástól azért is lényeges, mert a beszédben egy jellegzetes nem verbális kommunikációs csatorna, az úgynevezett vokális kommunikáció is szükségszerűen működik. A vokális kommunikáció jelenségei is

részben ismeretesek voltak, csak nem tisztázódtak általános jelentőségükben, amíg az ötvenes évek végén meg nem indultak Amerikában *vocal behavior* vagy *linguistic communication* néven a modern kutatások. Régóta ismerték, hogy milyen fontos például a mindennapi érintkezésekben a *hangnem*, a *hanghordozás*. Kifejezi ezt a felismerést a francia aforizma is: *C'est le ton, qui fait la musique*. Egy sor hanghasználati jelenség embléma jellegét kapott, annyira tisztázódott és közhasználatúvá vált megfogalmazási változata is van. Így például a magyar nyelvben is mondjuk, hogy *valaki kemény hangon beszél*, felemeli a hangját, hivatalos hangnemben beszél (bár ez a verbális tartalomra is vonatkozik), *nem megfelelő hangot üt meg stb.* Természetesen a vokális kommunikáció szorosan összefonódik a beszéd tartalmával, és elsősorban mint paralingvisztikai megnyilvánulásnak van szerepe. A hanghordozásban, a hang formális jellemzőiben megmutatkozik annak a közösségnek a hatása, amely a beszélőt a nyelvhasználatra szocializálta (dialektusok).

Ezenkívül azonban van a hangnak és a beszéd egyes formai sajátosságainak *érzelmet*, *viszonyulást* kifejező funkciója is. A hang elég jól tükrözi a belső feszültséget, izgalmat, a hanghordozás változása valamilyen behatásra jó indikátora a hatás természetének, és képes arra, hogy affektusokat is hordozzon. A szépirodalomban és a köznyelvben sok szó esik erről. A hang expresszív tulajdonságait eddig viszonylag keveset vizsgálták, így nem tudjuk pontosan, hogy hányféle típus, *pattern* különíthető el benne. Csak következtetni tudunk, hogy valószínűleg több érzelmi modulációt tartalmaz, mint maga a mimika, valószínűleg jobban megvan az egyes modalitások közötti átmenet is, az egyes emóciókifejezések nem különböznek olyan nagy mértékben egymástól, mint a mimikában. A vokális kommunikáció lényegében folytatása az evolúciós sor fejlődésének, ugyanis az emberszabású majmok összehasonlító vizsgálatai megállapították, hogy minél magasabb rendű egy majomfaj, annál több vokális kommunikációs jele van, ezek többsége a másik állathoz való viszonyt fejezi ki. Legfejlettebb a gorilla és a csimpánz vokalizációs rendszere (Altmann, 1967 stb.). E vokalizációkban nincs olyan tagolt-ság, amely akár csak emlékeztetne is a beszédre, körülbelül azonos hangok különböző modulációiból állnak a jelek.

Általában a hang sem önálló kommunikációs csatorna, bár a telefon és a rádió némileg önállósá tette. Míg a természetes interakciókban a vokális színezet a nem verbális csatornáknak csak egyike, és a benne futó jelzés több más csatorna jelzésével összeolvadva tud hatni, a telefonban és a rádióban csak a nyelv van mellette mint támpont, és esetleg a nyelvben magában található néhány formai sajátosság, amelynek hírértéke van. Ilyen a már említett nyomatékosítás a szórend változtatása révén, valamint a mondatrend és a gondolatmenet számos összetettebb struktúrájának jelentése.

A hang emóciókifejező, tehát viszonyulást jelző funkciójánál talán több és lényegesebb jelet hordoz a beszéd folyamatának néhány formalitása, amely teljesen független attól, amit a beszélő mond. Ilyen a *hangsúly elhelyezése és tartása a szavak egyes szótagjain vagy a mondat egyes szavain, a mondat dallamváltozása, a szavak közötti szünet stb.* Ennek nagy kommunikációs jelentősége van. A vokális kommunikáció egy része normatíve szabályozott, például bizonyos szituációkban megfelelő hanghordozás kívánatos, ez például a rádióban hozzásegíthet a beszéd típusának felismeréséhez akkor is, ha magát a szöveget nem is halljuk tisztán ahhoz, hogy megértsük. (Felismerhető a politikai szónoklat, a szavalat, az ígéhirdetés, de a rádió története során kialakított sajátos vokalizációk révén a sportközvetítés, a hírbemondás vagy a rádiójáték is.)

Különösen a beszélő szorongását, belső feszültségét jelzi a hangszínezet és a beszéd formai jegyeinek megváltozása. A feszültség fokának megállapítására irányul a legtöbb vizsgálat, főleg amerikai szerzők végezték, legtöbbet Mahl és munkatársai. Az ő munkájuk az úgynevezett *Mahl-féle skála*, amely a belső feszültség kvantitatív megragadására használatos. A Mahl-skála tízféle zavarjel előfordulását méri, ilyen zavarjel például a szó hibás kimondása, a verbális elvétel (az úgynevezett elszólás), a túl hosszú szünet, a hibás szórend, egyes szavak kihagyása vagy ismétlése, a dadogás, a befejezetlenül hagyott mondat stb. Ha e jelek összesített számát elosztjuk a vizsgált beszédben elhangzott szavak számával, egy indexet kapunk, amelyet Mahl a beszédzavar indexének (*speech disturbance ratio*) nevezett el, és amely szerinte – igen kiterjedt és aprólékos validációs vizsgálatok nyomán – a belső feszültség jelzője (Mahl, 1963, 1967; Mahl-Schultze, 1964; Alpert-Frosch-Fischer, 1967 stb.). Mahl skálájának és koncepciójának, amely a pszichoterápiás gyakorlatban is ismételtén igazolható, és egy még Freudtól kiinduló gondolati hagyománnyal, az elvételek teóriájával is alátámasztható, nagy a jelentősége a köznap kommunikáció kutatásában is, de különösen a tömegkommunikáció terén, ugyanis a később részletesen tárgyalandó *kongruencia* jellemzője éppen az ilyen zavarjelek hiánya vagy ritka előfordulása.

A vokális csatorna különösen érzékenyen jelzi tehát a belső ellentmondást, a beszélő kizökkentését a tervezett kommunikációs mederből, a belső feszültség hirtelen emelkedését. Számos vizsgálat mutatja, hogy egyedül a beszédből, a vokális csatorna jeleiből is észlelheti a kommunikációs partner (például rádió- vagy telefonkapcsolaton át), hogy valami baj van, valami izgatja a másikat, valami elvonja a figyelmét (Scherer, 1981). Ilyen módon a vokális csatorna a pszichikus működésekben mutakozó *zavarok legérzékenyebb kifejezője* is. A pszichiátriai diagnosztikában például a vokális csatorna jelzései bizonyultak a legérzékenyebb indikátornak, akkor is, ha ezt a pszichiáter vagy a klinikai pszichológus esetleg nem is tudatosítja, hanem követ-

keztetéseit a közléstartalmak vagy a megfigyelt viselkedés sajátosságaival magyarázza (Scherer, 1981; Fairbanks–McGuire–Harris, 1982 stb.). Éppen ezért a nem verbális kommunikáció és különösen a vokális csatorna észlelése, empátiás megértése a segítő szakmákban dolgozók számára nagyon fontos, képzésükben tehát lényeges rész a nem verbális kommunikáció érzékelésének megtanulása (Waxer, 1979; Buda, 1985).

A vokális csatorna jelzesciben sok olyan jellegzetesség van, ami ismétlődik, illetve huzamos ideig fennáll, és így mintegy az illető személyiségre jellegzetessé válik. Éppen ezért a vokális csatorna szolgáltatja a legtöbb személyiségpercepció támpontot a kommunikációban. Ezt már a rádiózás, illetve a telefonhasználat korai vizsgálatai is tisztázták, a hangból ugyanis nemcsak a beszélő nemét lehet azonosítani, hanem életkorát, sőt bizonyos mértékig természetét, karakterét is. Ehhez járulnak még az ismétlődő zavarjelek, amelyek ugyancsak hozzásegítenek mindennapi karakterattribúciós következtetésekhez, valamint az aktuális beszédhelyzetből eredő, lényegében metakommunikatív szintet képviselő megnyilvánulások. A köznap kommunikációs helyzetekben persze a személyiség megítélésében szerepet játszik maga a beszéd is.

Mindebből következtetni lehet arra, hogy a beszélő hol nőtt fel (tájszólás, tájnyelv), milyen társadalmi rétegbe tartozik, mennyire művelt, mennyire értelmes stb.

A beszéd sebességének, szüneteinek és hanglejtésének változásai lényegében a technikai szabályozás funkciót végzik a verbális interakcióban, tehát az Ekman–munkacsoport terminológiája szerint a nem verbális jelzések regulátor kategóriájába tartoznak.

4. Mozgásos (akciós) kommunikációs csatornák

Mint már mondtuk, a kommunikáció mindig mozgás eredménye, minden kommunikáció meghatározott izmok mozgása révén létrehozott jelekkel történik, ezek az izmok elsődleges vagy részleges funkciója a kommunikációban való részvétel. A megfelelő izmok működését együttesen nevezzük a kommunikáció szempontjából közlési csatornának. A beszéd a gégeizmok, a nyelvizmok és a száj körüli izmok mozgása révén jön létre, ugyanígy a vokális kommunikáció is, míg az arcizmok közvetítik a mimikai kommunikációt. A mozgásos izomműködések általános jelenléte ellenére meg kell különböztetnünk azokat a mozgásos kommunikációs csatornákat, amelyekben a cselekvést és helyváltoztatást szolgáló izmok működése nyomán keletkeznek a jelzések. Ezek a jelzések feltűnőbbek, mint a mimikaiak, mert a mozgás egész testrészekre vagy általában az egész testre kiterjed. E mozgásos kommuniká-

ciók egy része olyan, mintha a kommunikáló személyiség valamilyen akcióban lenne, valamit csinálva vagy készülné tenni, ezért szokták ezeket együttesen akciós kommunikációnak is nevezni. Négyféle ilyen csatornát különböztetünk meg.

a) Kommunikáció gesztusok révén

A gesztusok közé a fej és a kezek, karok mozgását soroljuk. E testrészek a közvetlen kommunikációban általában mozgásban vannak. E mozgásoknak értelmük, jelentésük van. Egy részük tudatos jelzés, amelynek természetéről és jelentéstartalmáról mind a közlőnek, mind pedig a közlést befogadónak tudatos képzete van. Más részük öntudatlan, de kommunikációs vizsgálatokban kimutatható, hogy a kommunikációs partner figyel, néz és reagál is rájuk. Valamennyi nem verbális kommunikációs csatorna közül a gesztusokban van a legtöbb egyezményes jel, embléma. A fej mozgásai igenlést vagy tagadást, helytelenítést ("fejcsóválás"), megszegyenülést vagy elszomorodást stb. fejeznek ki. A kezek hívást, elutasítást, tiltakozást, könyörgést stb. képesek kinyilvánítani, köszöntésre lendülnek, fenyegetően ökölbé szorulnak, az ujjak kihívóan mutatják az olaszos "felszarvazott" (*cornuto*) jelzést az autósztárdákon (a hüvelykujj vagy a mutatóujj a kisujjal párosulva), esetleg a győzelmet jelképező V betűt (a második és a harmadik ujjal) stb. E jelzési módok egy része ősi kulturális eredetű (például az igenlés és a tagadás, a fenyegetés vagy a kéznyújtás mint a barátság és elfogadás jele stb.), más részük nemrég keletkezett (például az amerikai négerek szolidaritás-jele, a magasra emelt és ökölbé szorított jobb kéz), esetleg rövid idő után el is tűnik (például a Heil Hitler jelzés). Minél későbbi termék egy konvencionálisan gesztus jel, annál inkább részt vesznek létrejöttében a szociális normák, és használata annál erősebben szabályozott. A kulturális eredetű jelzések is társadalmi normák hatása alatt állnak, meg van szabva, hogy milyen viszonylatokban és milyen helyzetekben szabad használni őket. Erre a személyiséget a formális nevelésben tanítják meg. A normák megsértése szankciókat von maga után. Katonaságnál például nem lehet a felesleges kérdésre fejbőlintással válaszolni, a hivatalnok nem "inthat be", ha főnöke utasítja, bíróságon nem szokás fenyegető gesztusokat tenni stb.

Van azonban egy sor gesztus, amely nem tudatos, vagy a tudatosság alacsony fokán áll. Ezek egy része paralingvisztikai funkciót tölt be. A beszédet kísérő gesztikuláció a legjellegzetesebb paralingvisztikai megnyilvánulás. Különböző kultúrákban, nyelvekben a gesztikuláció használata egészen eltérő. Vannak nyelvek, amelyeket alig kísér gesztus, más nyelvek elképzelhetetlenek a széles gesztikuláció nélkül, amelyek álló helyzetben szinte táncszerűvé válnak. Jellegzetesek például az olaszok paralingvális gesztusai.

A kultúra befolyását és a paralingvisztikus megnyilvánulások jelentőségét alkalma volt e sorok írójának személyesen megfigyelni a VIII. nemzetközi pszichoterápiás kongresszuson (1970, Milánó), Silvano Arieti – olasz származású, de évtizedek óta az Egyesült Államokban élő – professzor viselkedésében. A skizofréniával foglalkozó szekció elnökeként és főreferenseként angolul beszélt, hanghordozása egyenletes volt, kezei alig mozdultak a csaknem egyórás beszéd alatt. Hamarosan vita bontakozott ki, a hallgatóság főleg olaszokból állt, akik a szimultán tolmácsolás révén anyanyelvükön szólhattak a pódiumon ülő amerikai és német paneltagokhoz. Arieti, eloszlatni igyekezvén a vitában adódó félreértést, olaszra fordította a szót, hogy így jobban megmagyarázza egy kérdezőnek egy amerikai paneltag választát. Pár perces olasz beszéde hangos, kántáló volt mimikája élénkre változott, és kezei szüntelenül széles ívben mozogtak. Majd később angolra váltott, és visszazökkent korábbi vokális és geszturális viselkedésmódjába.

A gesztusok kevésbé tudatos részének bizonyos hányada szabályozó funkciót tölt be a kommunikációs folyamatban. Fej- és kézmozgásokkal, gyakran igen aprókkal, finomakkal, fejezzük ki, ha a kommunikáció folytatását, gyorsítását, megszakítását, a mondott tartalom magyarázatát kérjük. Ilyen jelekkel adjuk tudtára a másiknak, hogy szólni akarunk.

Vannak adaptáló gesztusok is, pszichoterápiás megfigyelések mutatják, hogy beszéd közben bizonyos rendezetlen kézmozdulatok, a szórakozottság jelének tűnő, simító, ütögető megnyilvánulások jobban megfigyelve szimbolikusan közlik a következő, a beszélőben még csak készülő, szerveződő közléstartalmat, mintegy anticipálják azt, vagy pedig visszatartani szándékoztak vagy nem tudatos információt fejeznek ki (Mahl, 1966). Az ilyen kommunikációban részt vesz általában a testtartás is. Ezek a gesztusok lényegében a kinczika problémakörébe tartoznak, és bővebb értelmezésükre ott kerül sor.

A gesztusok nagyon sok zavarjelet is közvetítenek, ezért nagyon fontos részei a személypercepció élmény kialakulásának a kommunikációs partnerben. Nagyon érzékenyen mutatják például a kezek a feszültséget. Ez különböző akaratlan kézmozgásokban fejeződik ki. A kommunikációs partner észreveszi, hogy ezeknek nincs közvetlen kommunikatív jelentőségük, és nem is tartoznak a beszédhez, tehát nincs paralingvisztikai szerepük, ezért rendszerint figyelmen kívül hagyja őket. Bizonyos kiélezett interakciós helyzetekben azonban ezek fontos visszajelzések (például kihallgatáskor, felelősségre vonás alkalmával, emberi kapcsolatok feszült pillanataiban, kríziseiben stb.). Kézremegés, apró ismétlődő mozdulatok e zavarjelek, illetve a saját test – főleg az arc és a másik kéz – megfogásából állnak. Pszichoanalitikus szerzők az ilyen akaratlan, feszültségtükröző mozgásokban gyakran fedeznek fel szimbólumokat, például a karikagyűrűjével játszó fiatal nő házasságának gondjaival küzd, a körmet rágó serdülő nem tud mit kezdeni agresszív feszültségével, a szorongó ember pedig azért nyúl az arcához, kezéhez, mert mintegy önmagában próbál megkapaszkodni (Feldmann, 1959 stb.). A kom-

munikációs kutatásban az egyik központi téma – erről később lesz bővebben szó –, hogyan lehet a nem verbális kommunikációból empátias úton, megfelelő érzékenységgel észrevenni olyan tartalmakat, amelyeket a másik ember nem akar közölni. A kutatások azt mutatják, hogy e téren is érvényes a "nem lehet nem kommunikálni" elv, az ember tulajdonképpen szükségszerűen kifejezésre juttatja valamennyi belső motivációs és érzelmi állapotát, csak ezek néha háttérbe szorulnak a viselkedés szándékolt, akaratvezérelt arculata mögött, illetve a társadalmi szocializációban az emberek érzékenysége csökken a nem verbális kommunikáció iránt, főleg a direkt kommunikációt tanulják meg figyelni (erről részletesebben: Buda, 1985). A közlésre nem szánt, rejtett lelki tartalmak dekódolásában, megértésében nagy szerepük van a gesztusokban kifejeződő jelzéseknek, különösen az említett zavarjeleknek.

A gesztusokkal rokon, de sokak szerint szinte önálló kommunikációs mód az érintés. Különösen a másik ember megérintése, megfogása bár kommunikatív jelentéssel, számos társadalmi szabály is előírja az érintés interakciós lehetőségeit. Az érintés általában fontos jelzés a kapcsolatok szorosabbra fűzésében. A nemek közötti érintés különösképpen szabályozott, más a két nem számára kulturálisan megengedett érintés lehetősége is, például a nők gyakrabban érinthették meg egymást, a férfiak között ez kevésbé szokásos stb. (Major, 1981). Erről is később lesz bővebben szó.

b) Kommunikáció a testtartás révén (poszturális kommunikáció)

A gesztusokon kívül nem verbális mozgásos csatorna a testtartás is. Viszonyt, álláspontot, szubjektív értékelést fejez ki, jórészt normatív módon meghatározott, de sok tudattalan indíték befolyása alatt is áll. Különböző szociális viszonylatokban, szerephelyzetekben meghatározott testtartás kívánatos vagy esetleg kötelező. Ülő helyzetben a lábak mozgása, a súlypont valamelyik oldalra való helyezése, az előre- vagy hátrahajlás lehet kommunikációs értékű. A testtartásban kifejeződhet emóció is, tehát adaptáló kommunikációs funkciót is betölthet a testhelyzet, "Magába roskadhat" valaki, vagy "kihúzza magát", "eleresztheti kezét-lábát" stb. Bizonyos regulációs funkciót is betölt a testtartás a kommunikációs folyamatban, érdeklődést, figyelmet fejezhet ki. E regulatív vetületnek főleg a pedagógiában és a pszichoterápiában van jelentősége az eddigi vizsgálatok szerint (Schefflen, 1963, 1964). A testtartásban is kifejeződhet anticipáció, általában azonban ez a regulációs funkcióval ötvöződik. Megfigyelték például, hogy csoportos együttletben az az ember, aki meg akar szólalni, előtte szabályszerűen előrehajol egy kicsit. Az odaforduláshoz testtartás-változtatás kell, az odafordulás a kommunikációs partnerhez pedig minden interakcióban jelen van (ha nem történik meg, ennek külön minősítő jelentőséget szoktak tulajdonítani). Az odafordulás a

tekintetnek is gyakran előfeltétele. Az odafordulás foka és jellege viszonyjelző értékű kommunikáció lehet. A poszturális kommunikáció is sok szempontból kapcsolatban van a kinezikával, de összefügg a *térközszabályozó viselkedéssel* (*proxemic behavior*) is, tekintettel arra, hogy ülő helyzetben az előre- vagy hátrahajlás befolyásolja a kommunikációban résztvevők közötti távolságot, s változtat a látószögön, amelyben egymásra nézhetnek.

A testtartásban számos érdekes szabályszerűséget figyeltek meg. Scheflen leírta például, hogy az egymással szoros kapcsolatban levő emberek (barátok, szerelmesek) az interakciós helyzetben akaratlanul és öntudatlanul elveszik egymás testtartását, ugyanolyan ülő vagy álló testtartást vesznek fel. Ezt Schellen *poszturális tükrözésségnek* nevezte. E jelenséget csoportok vagy különféle interakciós szituációk vizsgálatában támpontként lehet felhasználni. A testtartásban sok a különbség a két nem között, ezek többsége azonban nem biológiai, hanem kulturális szabály, például a nők körében a lábak mozgása korlátozottabb az interakciós helyzetben, mint a férfiak között (Davis-Weitz, 1981).

A testtartással történő kommunikáció gazdag jelenségvilága felé az utóbbi években egyre nagyobb figyelem fordul, többek között hazai kutatási kezdeményezésekben is. Vizsgálatát nehezítő körülmény, hogy a különböző megnyilvánulásokat elég nehéz kategorizálni, leírni. Tekintettel a poszturális kommunikáció iránti fokozódó érdeklődésre, a leírás különféle megoldási kísérleteiből a *függelékben* adunk néhány példát. Meg kell azonban említeni – éppen az átféréssel, kategorizálással kapcsolatosan –, hogy a poszturális kommunikáció szinte elválaszthatatlanul összefonódik a – később ismertetendő – kinezikus kommunikációval, és ez az összefonódás a kodifikációs próbálkozásokban is tükröződik.

c) A térközszabályozás kommunikációs csatornája

Mindennapi megfigyelések és tudományos vizsgálatok mutatják, hogy kommunikációs jelentősége van annak a távolságnak, amelyet az emberek az interakciók során egymástól felvesznek. E jelentőség szinte természetesen következik abból, hogy a távolság befolyásolja a hallást és a látást, a kommunikációban szerepet játszó legfontosabb érzékszerveket. Az interakciós partnerek közötti térköz a viszonylatformát kommunikálja. Ez a viszonylat szerepvizonylat, vagy a szervezeti kontextus határozza meg, vagy pedig magánjellegű. E térköz főleg a magánviszony, a kapcsolat szempontjából jelentős. A kapcsolat különböző fázisaiban más és más az elfogadott vagy a lehetséges térköz. Az emberek között a teljes intimitás a teljes testi kontaktus lehetőségével jár. Minél lazább, formálisabb a viszony, a kontaktus annál nagyobb térközzel engedhető csak meg.

A térközszabályozó viselkedés vizsgálata egyetlen ember nevéhez fűződik, Hall amerikai kutatóhoz (1959, 1966, 1975), aki évtizedeken át tanulmányozta a jelenségek körét. Tőle ered a *proxemic behavior* elnevezés, és ő nevezte a térköztartással foglalkozó vizsgálatokat vagy ismeretanyagot *proxemikának* (*proxemics*). Hall nyolcféle távolságtípust különböztet meg:

1. nagyon közeli – ilyenkor hallható a halk suttogás is,
2. közeli (körülbelül fél méter távolságon belül) – ilyenkor a suttogást még lehet hallani,
3. viszonylag közeli (egy méternél nem távolabbi) – helyiségben lehet halkan beszélni, a szabadban normál hangon; az első három távolságtípus a bizalmas személyes kapcsolatokra jellemző,
4. közeli semleges – a beszéd még elég halk, bizalmas vagy személyes témák megbeszéléséhez való helyzet, a viszonytól függetlenül,
5. távoli semleges (másfél–két méter) – normális hangvételre van szükség,
6. nyilvános (két–három méter) – hangos normál beszéd, általában nyilvános helyzetben,
7. termén át – szónok vagy kihirdető közönség előtt,
8. a távolság nyújtása – elmenetben levő közlés, integetések a távozáskor stb.

Hall e típusokat amerikai emberek vizsgálata alapján alakította ki. Ő maga is írja, hogy különböző kultúrákban mások a proxemikus normák. A latin-amerikai normák általában kisebb távolságot írnak elő. A kommunikációs felek nem érzik jól magukat, ha a távolságot nem veszik kisebbre. A távolságtartás csak részben tudatos, nagy rangkülönbségeket involváló kommunikációban a társadalmi távolság jelzésére tudatosan alkalmazzák a nagyobb távolságtartást, egyébként a közlő és a közlést befogadó a megfelelő distanciát teljesen automatikusan állítja be. A viszonyoknak nem megfelelő távolság esetén a másik fél előre- vagy hátralép. A proxemikus normák helyes betartása fontos, különben a személyiség szankcióknak van kitéve. Általában a személyiség zavarának jele, ha a távolságtartási szabályokat nem tudja tartósan betartani. A zavar legtöbbször pszichopatológiai jellegű (Horowitz, 1968).

Hall típusait az utánvizsgálatok nem mindenben igazolták. Maga Hall is változtatott egyes típusainak meghatározásán. A típusok száma és elkülönítése a közvetlen kommunikáció szempontjából nagy jelentőséggel bír, a lényeg azonban a távolságtartás kommunikációs funkciójának ténye, amely kétségtelen, és amelynek szerepe van a kommunikációs dinamikában.

d) Kinezika és kinezikus kommunikáció

A nem verbális kommunikáció egy sajátos kutatási módja a *kinezika*, amely a kifejező mozgások vizsgálatának amerikai hagyományából fejlődött ki.

Megalapítója és legfőbb kutatója, Birdwhistell, kezdettől fogva a kommunikáció problémakörébe sorolta a kinezikai megnyilvánulásokat. Mindenféle mozgást vizsgálnak a kinezikában, ami csak a kommunikációs folyamatban előfordul, és ami valamilyen jelzést hordoz. Így a kinezika lényegében magába foglalja a mimikai és a gesztusmozgások, valamint a testtartások jelenségeit is és még sokkal több, más finom megnyilvánulást. Birdwhistell és követői a kinezikát kommunikációs alaptudománynak fogják fel, amelynek valamennyi mozgásos, nem-verbális kommunikációs jelzésre egységes elméletet kellene kidolgoznia. A kinezika nem foglalkozik a verbális közléssel, sem pedig a vokális kommunikációval, de vizsgálatainál ezeket figyelemmel kíséri, támpontnak veszi az egyes mozgásformák megítélésében.

A kinezikai vizsgálatok úgy folynak, hogy kétszemélyes kommunikációs helyzeteket – leggyakrabban pszichoterápiát – hangosfilmre vagy képmagnóra vesznek, és a felvételt elemzik. A pszichoterápiás helyzet nagy előnye, hogy az egyik fél, a pszichoterapeuta önmagáról, saját érzéseiről sok mindent meg tud fogalmazni, jó introspektív készséggel rendelkezik, a másik fél, a páciens viszont jól ismert személyiség, a terapeuta sok, viszonylag objektív adattal rendelkezik róla. A felvett kommunikatív interakció tehát jól ismert és explicitté tehető előzményi kontextusban zajlik, ez sokat segíthet az egyes mozgásos elemek értelmének felismerésében. A filmet vagy képrögzítés felvételt több szakember előtt játsszák le, először hang nélkül, majd hanggal. A képet sűrűn megállítják és visszaforgatják. A megfigyelőknek empátiásan, beleélő módon kell értelmezniük az egyes mozgásokat. A leírások szerint egy pernyi felvétel ilyen elemzése általában másfél–két órán át tart. Viszont a felismerések igen érdekesek. Egy leírás szerint egy pszichoterápiás interjú során a terapeuta tíz perc alatt nyolcvanháromféle fejmozdulatot tett, bár árnyalatnyi, de megítélő különbségekkel és kommunikációs jelentéssel (Knapp, 1963; Birdwhistell, 1963; Dittmann, 1963). Megállapították, hogy a kinezikus mozgások értelmezése a mindennapi életben annyira öntudatlanul, spontán módon folyik, hogy a pszichoterápiás interjú alatt történő kinezikus jelenségeknek csak 0,03%-ára emlékezett a terapeuta, aki pedig munkájánál és képzettségénél fogva érzékenyebb a nem verbális kommunikációra, miközben a teljes verbális anyag 40%-át fejben tudta tartani, és ez a verbális közlés egész lényegét tartalmazta. A verbális közlésből még hosszabb idő után is emlékezetében maradt 20%, míg a kinezikus jelenségeket teljesen elfelejtette. Amikor a terápiás ülés felvételét két pszichiáter megfigyelő nézte végig, már a kinezika szempontjainak tudatában, akkor sem tudták fokozni 1%-nál magasabbra a vizuális visszaemlékezést. A kinezikai vizsgálatokban általában a pszichoanalízis teljes koncepcióanyagát felhasználják, és igyekeznek az empátiát is gyakorolni.

A kinezika a lingvisztikával egyenértékű, ahhoz hasonló tudományág szeretne lenni, keresi is az analógiákat és kapcsolatokat a strukturális nyelvészettel. Feltételezi, hogy a nyelv strukturális egységeihez hasonlóan (fonémák, morféma) a kinezikus viselkedésnek is vannak egységei, a *kinémák* és a *kinemorfémák*. A kinezika célját Birdwhistell (1963) és Schefflen (1963) abban határozta meg, hogy ezeket az egységeket leírja, és a nyelvészeti tudományokhoz hasonlóan megállapítsa használati szabályszerűségeiket.

A kinezika mélypszichológiai premisszáit, amelyekre elsősorban módszertani okokból van szükség, jól mutatja Renneker (1963) leírása a kinezika alapelveiről:

1. Az ember minden külső mozgásos megnyilvánulása felfogható pszichofiziológiai állapotát kifejező információs forrásként.
2. Az emberek közös tulajdonsága az az eltanult képesség, hogy mozgásokat értelmezzenek és kommunikatív célokra felhasználjanak.
3. A kinezikus viselkedést a többé vagy kevésbé egésszerűségi énműködés kontinuumában kell értékelni, mivel a mozgások célszerűsége és megfelelősége egyenes arányban áll a személyiség integratív képességeivel.
4. A kinezikus képességek (*kinesic skills*) az információk kibocsátása és felfogása tekintetében egyénenként, időszakonként és szituációnként mennyiségileg és minőségileg változnak.
5. A mozgások értelmezésében és kivitelezésében mutatkozó tökéletlenség neurotikus zavart fejez ki. A neurózis többféleképpen kifejeződhet kinezikusan, például mások mozgásbeli megnyilvánulásainak értelmezési tévedéseiben (projekció, eltolás, tagadás, szelektív percepció stb. révén).

E tételket lényegében igazaknak kell tekintenünk. A kinezika sokat ígérő kutatási ág, a mozgásos nem verbális kommunikációs csatornákra vonatkozó ismeretek integrációs lehetősége, azonban valószínűleg túlzott vagy túlzottan atomisztikus az a felfogása, hogy minden kinezikus megnyilvánulás szükségképpen kommunikációs értékű is. Ez kétséges. Itt bukkan fel újra a kommunikáció meghatározásának kérdése és elkülönítésének fontossága a személyiségről való információszerzéstől, diagnosztikától. Kommunikáció csak közös kódban folytatódhat, e kód jelcímre a viselkedésnek rövid idő alatt reagálnia kell. A kinezika által vizsgált megnyilvánulások csak részben egységei a köznapi nem verbális kódrendszernek. Nagyon kevés olyan mozgások ezek, amelyek a speciális szemléletű és előismeretekkel rendelkező vizsgálónak értelemteljesek, megfelfejthetők, tehát információt adnak. Természetes, hogy az információ kialakításához a vizsgáló felhasználja köznapi emberismeretét és mindennapi percepció sémáit, amelyekben megvan a közvetlen emberi kommunikáció teljes kódja, azzal a külön előnnyel együtt,

hogy a vizsgáló gyakorlott az introspekción és a saját reakcióinak, kommunikációinak értelmezésében.

A kinezika által felvetett problémára, a kommunikáció, sajátos információ és az élettani szintű expresszió elkülönítésének problémájára mai ismereteink alapján a következő magyarázatot lehet adni:

Az ember biológiailag is egy kommunikációra beállított, ontogenezise során kifejlődő, nyílt rendszer jellegű "vezérlő egység" képességével (a személyiség létrejöttének képességével) ellátott lény. Ez a sajátossága csaknem minden belső, intrapszichés – interszónális – folyamatának valamilyen külső tükröződéséhez, kifejeződéséhez vezet. E kifejeződések egy része vált kommunikációs csatornává. A kommunikációs csatornák létrejöttében a biológiai lehetőségen és a speciális expressziós készségen kívül kulturális tényezők is szerepet játszottak. E tényezők mindinkább differenciáltak és tudatosították a kommunikációs csatornák kódjait, Nagyon lényeges, hogy a *humán kódok differenciálódása és tudatosodása napjainkban is folyik*, mégpedig a tömegkommunikációs eszközök és más társadalmi folyamatok hatására *intenzívebben és gyorsabban*, mint valaha. Kommunikációvá tehát az expresszióknak csak az a része vált, amely valamilyen társadalmi közösség, egy nagyobb embercsoport interakciós rendszerében szerepet kapott, amely a percepcióban mint egység jelent meg, és amely a percepcióban bekövetkező önállósulás révén – akár tudatosan, akár öntudatlanul – a közlésben is bizonyos internacionalitással alakult ki. Gondolatmenetünk szempontjából egységnek számít az olyan nem verbális jelzés is, amely önmagában nem teljes értékű, hanem csak más csatornák jelzéseivel együtt ad értelemteljes egységet. Az expresszióból mint rezervoárból a kultúra fejlődésével mind több ilyen jelzés különül el. A kommunikációt kutató szakember az expressziókat olyan összefüggésben tudja szemlélni, hogy esetleg észlelheti bizonyos jelzőmódok kialakulását, előfordulását is, hiszen a megnyilvánulást sokkal tágabb kontextuális keretben vizsgálja. Különösen a tudományos előismeretek és következtetési elvek tágítják ezt a keretet. Mivel a verbális kód viszonylag jól artikulált – ahogyan ezt a Palo Alto-i Iskola kifejezi: főleg digitális kommunikációs kód, logikus szintaxissal és csak kevés analógias jellel (szimbólummal), amelynek szintaxisa bizonytalan (Watzlawick–Beavin, 1967; Watzlawick–Beavin–Jackson, 1967) –, a kommunikáció új kódjainak differenciálódása elsősorban a nem verbális kommunikáció terén megy végbe.

Rendkívül érdekes, teljességgel nem is magyarázható ma még az a körülmény, hogy a közvetlen interakció és az emberi kapcsolatok jelentősége a társadalmi kommunikáció mai rendszereiben folyton nő. A régebbi kultúrák embere egyediségében, életérzésében, gondolataiban volt igen fejlett és sajátos, a mai ember pedig kapcsolataiban, viszonylataiban, viszonylataihoz fűződő érzelmeiben az. Ez tükröződik a drámában, irodalomban, képzőmű-

vészetekben. A nem verbális kommunikációnak mind nagyobb a jelentősége, míg korábban alig lehetett szerepe az emberi érintkezésekben. Erre bizonyítéknak látszik a két legfejlettebb ókori kultúra, a görög és a latin világ irodalma, melyben alig találunk utalást nem verbális jelzésekre (az említett *"supercilium"* a kevés kivétel egyike). Feltűnő a vígjátékokban (Terentius, Plautus) az álöltözet szerepe, az idegen ruhát öltő személy mindig leplezni tudja kilétét még közeli hozzátartozói előtt is. Vajon ma elképzelhető-e ez? Ha meggondoljuk, hogy Molière vígjátékaiban is, másfél évezreddel később, még milyen nagy jelentősége van az álöltözetnek, valószínűvé válik, hogy a kommunikáció kódszisztémája ez idő alatt keveset fejlődött (még ha tekintetbe vesszük is, hogy az álöltözet Molière munkáiban esetleg a vígjátékírói hagyomány sémája, amely a művelt nézőkben is a klasszikus séma alapján vált ki nevetést).

A kinezika által vizsgált jelenségek viszonya a kommunikációhoz még egy szempontból elemezhető. A kinezika igen következetes, alapos vizsgálati mód, amely minden észlelhető mozgásos megnyilvánulás kommunikatív szerepét vizsgálja, szigorúan empirikusan, bár az introspekción is igénybe véve (de azt a Thurstone-skála készítéséhez hasonló megfontolással, a vélekedők, értelmezők nagyobb számával kontrollálva). Ennek során olyan szabályszerűségeket megállapításra törekszik, amelyek teljesen tudományosak, és nem felelnek meg teljesen a mindennapi kommunikáció sémáinak. Nem véletlen az analógiák keresése a nyelvészettel, mert a kinezika is olyan egységeket, összetevőket próbál találni, amelyek elemei a mozgásos kommunikációnak, de kisebb nagyságrendben vannak, mint a köznapok kinezikus hírei, ugyanúgy, mint ahogyan a nyelvészet egységei is a szavak megszokott, természetes egységeiben foglaltatnak, és a beszélő számára szinte abszolút automatikusak (például a fonémák) és értelmetlenek. A kinezika egységei, például a sokféle fejtartás az interjú során, ilyen elemi és önmagukban értelmetlen összetevők, amelyek ugyanakkor értelemteljessé is válhatnak valamilyen rendszerben, mint ahogyan a különböző nyelvi rendszerekben is vannak sajátos értelemmel és funkcióval bíró fonémák is. Ha a nyelvészettel való összehasonlítást továbbvisszük, a kinezikus viselkedésben rejlő információ ugyanúgy függvénye a vizsgáló viszonyítási rendszerének, mint ahogy a nyelvész lingvisztikai ismeretétől függ, hogy a nyelven belül milyen összefüggéseket lát meg. Ezeket az összefüggéseket a beszélő maga nem tudhatja. A kinezikai viselkedés elemi megnyilvánulásai azért is a köznapok jelentéstartalmai szintje alatt lehetnek, mert csak részei esetleg a nem verbális kommunikáció globális híregységeinek.

A kinezikai kutatások mindenesetre sokban hozzájárultak a nem verbális kommunikáció ismeretéhez, és várható, hogy még további eredményekhez

vezetnek. Számos módszertani elv a kinezikából átvihetőnek látszik más nem verbális csatornák – például a vokális kommunikáció – vizsgálatába.

A kinezikai jelek leírása és kodifikációja a poszturális kommunikáció leírási kísérleteivel kapcsolódik össze. Mai ismereteink szerint úgy tűnik, hogy a kinezikai és a poszturális kommunikáció lényegében azonos csatorna, csupán azért szerepelnek külön, mert a poszturális megközelítés inkább statikus, a kinezikai megközelítés pedig inkább dinamikus szemlélettel vizsgálja a test mozgásos jelzéseit. A probléma a kodifikációs próbálkozások függelékbeli ismertetése során kerül majd újra szóba.

C) A kulturális szignálok kommunikatív jelentősége

A nem verbális kommunikáció irodalmában gyakran találkozunk azzal a felfogással, hogy kommunikációnak veszik az ember személyes környezetének jellegzetes tárgyait vagy külsőségeit is, amelyek rá nézve valamilyen lényeges információt hordoznak. Így a nem verbális kommunikáció eszközeinek tekintik *a ruhát, a hajviseletet, a test különböző díszit, a jelvényeket vagy a jelvény-értékű tárgyakat*, sőt a közlekedési táblákat, az üzletek cégereit stb. is (például Reusch–Kees, 1956; Ekman–Friesen, 1969 stb.). E felfogásnak van néhány támpontja, bizonyítéka, szemléletileg is kézenfekvőnek tűnik, hiszen ezek a jelek fontos információkat továbbítanak a személyiségről. Ezekre az információkra az interakciók során nagy szükség van. Egyedül az szól a kommunikáció ellen ezek esetében, hogy ezek statikus jelzések, a személyiséget az egész interakció során, sokszor az interakciók egész sorozatában jellemzik. Nem illenek tehát bele abba a meghatározásba, amelyet a kommunikációról korábban adtunk, s amely szerint kommunikációnak szorosabb értelemben csak az vehető, ami meghatározott izomcsoportok jelgeneráló mozgásával kapcsolatos, rövid ideig tartó, sokféle változatot mutató jelzescsoport. Sem a ruha, sem a festés, sem a hajviselet vagy díszek nem ilyenek.

Végül is azonban ezeknek a szerepe a kommunikációban kétségtelen. E szerep magyarázatára a *kulturális szignál* elnevezést javasoljuk. Ezzel azt kívánjuk kifejezni, hogy különböző tárgyak és testi állapotok vagy díszítések kulturális jelentőséget kapnak, a kulturális konszenzus elfogadja, hogy ezeket ki lehet nyilvánítani, meg lehet mutatni, és valamilyen kifejező értékük van. Általában ezek azokat a főbb közösségeket reprezentálják a személyiségben és annak interakcióiban, amelyekben az illető személyiség él vagy amelyekben felnőtt. Ezek nagyobb része tudatosan vállalt, gondozott jelzés, csak kisebb része spontán öntudatlan. Az ember például ruhájára, hajviseletére, testének díszítő tárgyaira nagy gondot fordít. Különösen a *női szerep* tartozó-

ka a gondos törődés ilyen szignálokkal. A tudatos szignálhasználatban benne van az interaktív viszony valamiféle átgondolása, a személyiség számításba veszi, hogy ez a szignál hogyan fog hatni interakciós partnereire, esetleg igyekszik a szignálokon úgy változtatni, hogy azok jobban elérjék a kívánt hatást. Minden olyan tárgy, amely ilyen hatás céljait is szolgálja, szignálszerű lehet. Így például a lakás bútorzatának azok a jegyei, amelyek a belépő vendégek számára tervezettek, és a lakás tulajdonosairól hivatottak valamilyen képet adni, szignáloknak vehetők. Szignál jellege van a "státuszszimbólumnak", az autómárkának, a fajkutyának, amely együtt sétál valakivel az utcán, és még sok más egyéb tényezőnek. E jelzéseknek konszenzuális értéke van, az interakcióban ezeket a partner megfelelően értelmezi.

A kulturális szignálok sora – úgy tűnik – egyre nagyobb lesz, mind több külsőséget ruház fel a társadalmi fejlődés ilyen funkcióval. A kommunikációhoz való viszony szempontjából ezeket a szignálokat kétféleképpen lehet magyarázni. Az egyik magyarázat a társadalmi kommunikációs rendszer felől indul ki. Mint már szó volt róla, minden interakció normatív térben zajlik, és a legfőbb meghatározó a résztvevők közötti, társadalmilag meghatározott viszonylat, például a szerepreláció. Ezt a relációt minden olyan esetben, amikor az interakció nem valamilyen folyamatosságban – például kapcsolaton belül vagy korábbi interakciókat folytatva – megy végbe, "be kell állítani", el kell indítani. A résztvevőknek tehát meg kell határozniuk, "interpretálniuk" kell egymás viszonyát (lásd az interpretatív paradigmáról elmondottakat). Ehhez a kommunikációs jelzéseken kívül még más jelzésekre is szükség van. Ha csak a verbális és nem verbális kommunikáció során lehetne ezt az interpretációt elvégezni, az ismeretlen emberek közötti induló kontaktus jó ideig a viszonylatuk interpretációjával foglalkozna. Sok szituációban erre nincs idő, a helyzet gyorsabb reakciókat követel. De számos szituációban lehetőség van a kölcsönös "tapogatózásra", egymás lemérésére. A szépirodalomban erről gyakran olvashatunk, leírják, hogy két ismeretlen hogyan jön rá végül, hogy ki kicsoda, és hogyan állít be valamilyen viszonyt. A férfiak és nők kapcsolatában is bizonyos fokig rendszeresített lehetőség az "ismerkedés", amelyben az interakció fő célja huzamosabb ideig az, hogy a résztvevők valamilyen viszonylatot kialakítsanak egymással, amelyben azután valamilyen más, értelemteljes kommunikáció folyhat. A századforduló német szociológusai, akik sok mindent már helyesen értettek és fogalmaztak meg az interakciók lélektanából, erre is többször utalnak, Max Webernél is található erre utalás, és Simmel szép tanulmánya az idegenről szintén tárgyalja ezt a dilemmát.

A kulturális szignálok az interakciók "beállításához" adnak támpontokat, és így a kommunikáció kontextuális keretéhez tartoznak. Ez a funkció a régebbi, merev szerkezetű társadalmakban igen kifejezett és nagy fontosságú

volt, ezeknek a társadalmi rendszereknek a vizsgálatából jól megérthető. A ruha például a régi, rendi társadalmakban nagy szerepet játszott és megkövetelték, az öltözködési normák megszegése szigorú szankciókat vont maga után. Az egyes státuszok öltözködésében a formák és a színek elrendezése olyan volt, hogy feltűnően árulkodjon hozzátartozójának társadalmi rangjáról. Ezt gyakran különböző színes szalagokkal és kendőkkel érték el. A fejviselet jelentősége is igen nagy volt. A középkori társadalomban még a deviáns státuszokat is fel lehetett ismerni külsőségeikről. A legtöbb országban például a prostituáltak vagy a csavargók meghatározott öltözködést voltak kénytelenek viselni. Az etikettek előírásai is jórészt a megfelelő státuszoknak járó viseletekre vonatkoztak. A régi világ interakciós szisztémáiban a jeleknek óriási szerepük volt, ezek miatt a személy percepciója valószínűleg globálisabb volt, a nem verbális kommunikáció jelentősége pedig – mint említettük – kisebb, és ezért lehetett az "átöltözésnek", az átöltöztet felvételének nagyobb tere. Az előírt viseleteknek mint kulturális szignáloknak ma is nagy a jelentőségük, mégha a kulturális fejlődés a régi általános funkcióból sokat elvett is. Ma is van jelentősége az egyenruhának, ez általában a szimbolizált viszonylat kötelező betartását írja elő az interakciós partner számára. A rendőri egyenruha birtokosának engedelmeskednie kell, míg civil ruhában esetleg egy magas rangú rendőrtiszt is csak úgy tud befolyást gyakorolni valamilyen rendészeti kérdésben, ha előbb azonosítja magát, ha előbb "interpretálja" a viszonyt az interakciós partnereivel. Hasonló a katonai egyenruha szerepe is. Minden formális testület igyekszik valamilyen szimbolikus egységet vinni tagjainak öltözködésébe. Ha a ruhaviseletben ez az egység nem valószínűsíthető meg, legalább jelvényekkel igyekeznek elérni. Számos kulturális szignál valamilyen nem formalizált társadalmi képződményhez való tartozást jelent, ilyen például a fiatalok öltözködése és hajviselete. A kulturális szignálok alapján a kommunikáció automatikusan valamilyen viszonylatba rendeződik. A régi társadalmakban a főként viselő nővel szemben a férfi kommunikatív stílusa azonnal felvette a férjes asszonynak járó tónust. Ma a karikagyűrű megpillantása tudósít az interakciós partner házassági helyzetéről. A jól öltözött férfi nagyobb bizalmat kap a magánkereskedőnél, az nagyobb figyelemmel is foglalkozik vele. A gyermekesen öltöző fiatal lányt még nem vesszük nő számba, ellenben a bíróság is elfogadja érvnek a kiskorúak megrontásával kapcsolatos perekben, hogy a kiskorú lány felnőtt hajviselete, ruhája és beszéde miatt idősebbnek "látszott" a koránál. A kulturális szignálok tehát a kommunikáció társadalmi szabályozásához járulnak hozzá, és mint ilyenek a társadalom interakciós rendjének biztosítékai. Egy példával meg lehet világítani, hogy még ma is milyen nagy a szerepük: a nemek öltözködési normái ma is olyan szigorúan megszabottak, hogy a másik nem ruházatának felvétele olyan mértékben, hogy összetéveszthetővé válik

a nemi hovatartozás, büntetendő cselekmény. A transzvesztitizmusnak nevezett nemi elhajlás – a másik nem ruháinak felvétele és a másik nem ruháiban való interakció – a legtöbb országban büntetést von maga után. Ez mutatja, hogy a köztudat milyen nagy mértékben igényli a biztos támpontokat, a biztos szignálokat a nemek vetületében. Ez a rejtett igény, követelés nyilvánul meg a "mai fiatalok" sajátos hajviseletével szembeni agresszióban is. De általában minden társadalmi képződmény – a társadalmi rétegektől, intézményektől egészen az informális kiscsoportokig – általában szigorúan védi a maga szignáljait az öltözködésben és a hajviseletben. A divat szociológiájával foglalkozó kutatók erre több ízben rámutattak (például König, 1967).

A másik magyarázat a szignálokat az egyén felől közelíti meg. A társadalmi viszonylat-meghatározások általában tágak, számos variációt megengednek. Ezekben belül az egyén elfoglal egy pozíciót, amelyhez azután többnyire ragaszkodik is. Az egyes ember viszonylatformáit alapvetően rajta kívül álló társadalmi erők határozzák meg, amelyek társadalmi helyzetéből eredően hatnak rá. E determináción belül az őt szocializáló közösségek és jelenlegi életközösségei határozzák meg, hogy szerepviselkedése milyen jellegű lesz, és ezen belül milyen lesz kommunikációs stílusa, milyen jellemző kommunikációs sajátosságai lesznek. De még ezen túlmenően is marad egy elég széles skála, amelyben többé-kevésbé saját döntése alapján választ egy viselkedésmódot, amely azután benne tudatos lesz, legalábbis tudatosabb, mint a társadalmi helyzet és a szocializáció által meghatározott tartomány. A saját döntéssel választott viselkedésszerűségek sem szoros értelemben vett egyéni megnyilvánulások, hiszen ezekre is szociális – interszemélyes – befolyások készítenek a személyiséget, eredetük azonban inkább pszichológiai kutatással deríthető fel, nem szociológiai probléma, mint a korábban említett kétféle determináció.

A saját döntés azt jelenti, hogy a személyiség elhatározza, hogy az interakcióban milyen módon kíván viszonyulni különböző partnereihez, és ő maga milyen viszonyulást kíván meg maga felé. Ezt a döntést jelzi a sajátosan megválogatott kulturális szignáljaival. A női szerepnek különböző módon lehet eleget tenni a viselkedés és a kommunikáció, valamint a külső megjelenés tekintetében. Lehet szerénynek, szemérmesnek lenni, egyszerűen viselkedni, visszahúzódnival a férfiakkal való érintkezéstől, lehet nyíltnak és bátornak mutatkozni, adni a divatra és kedvelni a férfiak társaságát, és lehet egészen kihívóan viselkedni, a nőiességet hangsúlyozni, csábítósnak lenni. Mindegyik viselkedésformához elég nagy szabályszerűséggel tartozik egy hajviselet, ruházatkodási mód, díszítésmód. Minél erősebben hangsúlyozza valaki nőiségét, annál feltűnőbben, divatosabban öltözik, élénkebben viselkedik, több dísz és festést használ, frizurája és ruhakivágása annál merészebb. Ezt az íratlan szabályszerűséget fejezi ki a prostituáltak külseje a világ minden táján,

ahol csak az ilyen kulturális szignálok megszerzésére és használatára gazdasági lehetőség van. Minél kevésbé rakja ki magára valaki a "nő vagyok" jelentésű szignálkészletet, annál valószínűbb, hogy a divatos férfi–nő relációsémába nehezen vihető bele. A külső tehát jelzése az interakciós stílusnak, amely egy–egy globális viszonylaton belül az egyén szükséglete, választása, esetleg lehetősége. Ugyanez minden szignálra elmondható.

Mai ismereteink szerint a személyiség vezérlő rendszerében, az ében él egy sajátos kognitív képstruktúra, amely a személyiségben önmagáról alakult ki. A kialakulás az egész szocializáció során kapott visszajelentés–tömegből magyarázható. Ezt a kognitív képstruktúrát *identitásnak* nevezzük (Erikson, 1950, 1968; Strauss, 1959; Krappman, 1971 stb.). Úgy látszik, az igazi integratív funkciókat az ének ez a része látja el, ez sok tekintetben azonos az amerikai szociálpszichológia *self* koncepciójával (például Shibutani, 1961; Rose, 1962). Minél érettebb a személyiség, annál fejlettebb, egységibb benne az identitás. Ebben egybeolvadnak és sajátos egésszé válnak a személyiség főbb szerepei és azok a szociális relációk, amelyekkel a szerepek kapcsolatban állnak, valamint az, ami a személyiségben egyéni, sajátos, különös. Nem könnyen alakul ez ki az emberben, a gyermekkori és serdülőkori *identifikációk* (például Lynn, 1971 stb.) nyomán többféle identitás mag kezd fejlődni, ezek a serdülőkor idején egymással gyakran konfliktusba kerülnek; lehetséges, hogy időlegesen a magatartás vezérlését egy olyan identitás veszi át, amely instabillnak bizonyul, és átadja a helyét egy másik formának. A felnőtt emberre a megszilárdult identitás jellemző, ez csak kis részeiben módosul, változik az élet folyamán. Az identitásnak az életkorral párhuzamosan van bizonyos természetes változási menete, ugyanis a felnőttkor delén túl egyes szerepek már nem lehetnek az identitásnak olyan szilárd bázisai, mint korábban – például elhalványul a női és férfi szerep stb. Az identitás főleg a kulturális szignálokban fejeződik ki. A jelvény mutatja a tudatos csatlakozást a formális közösségek valamelyikéhez, a ruha és a hajviselet a nemi szereplehetőségek közötti választást, a gyászviselet az egyes interakciótípusoktól való időszakos mentesülés igényét, a messze villogó fehér bot a vakságot (tehát a bizonyos visszacsatolási csatornáktól való megfosztottságot), a hippy-öltözék a tagadást a konvencionális viselkedésnormákkal szemben és az odatartozást egy új *reference group*hoz stb. Az identitás váltásai, módosulásai szabályszerűen a kulturális szignálok változtatásával járnak. A levágott vagy megnövesztett szakáll, a hosszúból félrövidre nyírt férfifrizura, a sportos viselet átváltása szokványos polgárra stb. mind az identitás valamilyen változását jelenti, mely az egyén élettörténetének, aktuális élethelyzetének ismeretében könnyen érthető és magyarázható.

A személyiség a kulturális szignálokkal nemcsak kifejezi, hanem *keresi* is az identitását. A serdülők túlzott törődése önmagukkal és ruházatukkal

például a szexuális identitás kialakulási folyamatának fontos része. Az azonosulással eltanult viselkedésműkökhöz rendszerint hozzátartozik az a szignálrendszer is, amelyet a modellszemélyiség használt, tehát például a nőies viselkedésműkökhöz a nőies öltözék, hajviselet és festék, a férfias magatartásműkökhöz a dohányzás, a ruha megfelelő szabása stb. Amikor a személyiség elkezd kialakítani identitását, először ezeket a szignálokat szerzi be és használja, ez a legkönnyebb is egyben, mert a megfelelő magatartásforma érettséget és gyakorlást igényel, míg a hajviselet a fodrász rövid munkája nyomán rögtön átalakul, a ruhát pedig csak fel kell venni. Bonyolult visszajelentési folyamatok zajlanak itt le; a személyiség először a *fantáziában* éli meg új identitását, majd elkezd felvenni a megfelelő szignálokat, ezek révén *fantáziája* erősödik, figyeli magát, hogy jól és jókor alkalmazza-e ezeket, majd interakciókban próbálja ki, és a tapasztalatok nyomán akarattalagosan javít, módosít. A tükörnek – különösen a serdülőkorban és a női szereppel kapcsolatban – nagy a jelentősége. Ennek segítségével van mód állandóan ellenőrizni, hogy helyesen kelti-e a személyiség magáról interakciós partnereiben azt a benyomást, amelyet szeretne, és amely mindig azonos azzal, amilyen ő ténylegesen lenni szeretne. A nemi szerepek szignáljaival kapcsolatban jól látható, hogy mennyire nem lehet bizonyos megnyilvánulásokat egyszerűen az érték koncepciójával elintézni, mennyivel helyesebb ezeket úgy felfogni, mint az interakciós mód kialakítására vonatkozó törekvés jeleit. A női szépség például kulturális érték, ha szociológiai szempontból nézzük, a női szépség ápolása és kultusza a nők személyiségében azonban elsődlegesen azt a célt szolgálja, hogy a férfiak jobban figyeljenek fel rá, hogy nagyobb érzelmi hív hassa át viszonyulásukat, és hogy általában a szép nő könnyebben, nagyobb hatásfokkal élhesse életét a mindennapi interakciók világában.

A kulturális szignálok tehát a kommunikáció keretei, beállítási módjai. Önálló részei a kommunikációnak csak akkor lesznek, ha valamilyen nem verbális gesztus külön utal rájuk, például a régi idők kabáthajtókája alatt viselt detektívjelvényé valaki a filmekből ismert mozdulattal előhajtja és megmutatja, a szép hajviseletet a fejtartás kicsi megemelésével hangsúlyozottabbá teszi stb. A kommunikációban azonban fontosabb szerepük van e szignáloknak, mint általában azoknak a testi és környezeti jelenségeknek, amelyekből valakinek a kilétére és a tulajdonságaira lehet következtetni, például a testi hibáknak, a haj ősülésének vagy hiányának, a lakás egyes tárgyainak vagy a rokonok, hozzátartozók külsejének. A kulturális szignálok "útjelzők" a mindennapi kommunikatív viszonyok területén.

A kulturális szignálokkal kapcsolatosan sok szó esett a nemi szerepekről abban a vonatkozásban, hogy ezek a szignálok a nemi szerep kifejezői. Itt kell megemlíteni, hogy a két nem szinte minden nem verbális kommunikációs csatornán át állandóan közöl olyan jelzéseket, amelyek egyrészt a nemi

szerepet tükrözik, másrészt ennek kvázi "aktivizációs állapotát", vagyis azt, hogy a személyiség milyen mértékben igyekszik ezt a szerepet előtérbe tolni az interakcióban. Rendszerint más nemű és szexuálisan vonzó interakciós partner mozgósítja legerősebben a nemi szerep kifejezését. Ez az – az amerikai szakirodalomban *sexual display*-nek nevezett – összetett nem verbális kommunikáció erősen "rájátszik" a kulturális szignálokra, ugyanakkor csaknem teljesen a metakommunikáció kategóriájába tartozónak tekinthető. Újabban ez a jelenség kiterjedt kutatások tárgya (például Buck–Miller–Ca-ul, 1974; Mehrabian–Ksionzky, 1974; Argyle–Cook, 1976). Igen érdekesek a problémakör szexológiai és szexuálpatológiai vonatkozásai (például a homoszexualitással kapcsolatosan).

A kulturális szignálok kérdése szociológiaiilag jobban érthető, ha arra gondolunk, hogy a társadalmi együttélés egész rendszerét vizuális jelek szabályozzák, és a civilizáció fejlődésével párhuzamosan ezek mind nagyobb jelentőségre tesznek szert. Ennek szembevetendő példája a közlekedési jelzések terjedése, a különböző eligazító kiírások és piktogramok egyre nagyobb száma. A kulturális szignálok az emberi interakciókban ennek a nagy rendszernek a részeit képezik, mivel azonban az interakciós szférában hatnak, lélektani szerepük különleges.

IV. A közvetlen emberi kommunikáció folyamatai és dinamikája

Az előzőekben felsoroltuk a kommunikáció minden mechanizmusát és "lelkét". Ez azonban még nem a kommunikáció leírása volt. A leltárszerű vagy "anatómiai" jellegű felsorolás szükségszerűen túlzottan elkülönítette a kommunikáló és a kommunikációt befogadó felet, tehát túlzottan ragaszkodott a kommunikációs aktus egyszerű modelljéhez. Ennek során a szemlélet inkább intraperszonális maradt, mert hiszen a személyiség képességeiről, kommunikációs csatornáiról volt szó. A társadalmi kommunikáció modellje csupán a legegyszerűbb alaphelyzetre, az idegenek kommunikatív kapcsolódási lehetőségeire adott magyarázatot, illetve keresztmetszeti képen kifejezte, hogy vannak magánjellegű minősített kapcsolatok, amelyek a kommunikáció fontos kontextusait alkotják. Kellően felhívta a figyelmet arra, hogy a kommunikáció modellje alakzatában hasonlít a régi atommodellhez: a kommunikáló felek körül a mind általánosabb társadalmi determinációk rétegei, "elektronhéjai" helyezkednek el, amelyek egymással összefüggenek, és amelyek közül a belsők befolyásoló ereje nagyobb.

A kommunikáció modern teoretikusai azt hangoztatják, hogy a kommunikáció kutatásában és valóban adekvát leírásában az individuális szemlélettel teljesen szakítani kell. A kommunikáció mindig valamilyen rendszer része, és mint rendszermegnyilvánulás, mindig más és több, mint alkotórészeinek egyszerű összege (Schefflen, 1965, 1967; Watzlawick–Beavin, 1967 stb.). A rendszer ad a kommunikációnak végső soron értelmet, a rendszeren belül mindig valamilyen strukturálódás van, amely a kommunikáció jellegzetességét biztosítja. A kommunikáció sohasem izolált akció, hanem mindig folyamat, e folyamaton belül a kommunikatív esemény csak vizsgálat céljából különíthető el. Azok a kutatók, akik a kommunikációs események vizsgálatával foglalkoznak (például Schefflen), az eseményt is általában több olyan egyszerű aktusból összetettnek tekintik, mint amilyenről a kommunikáció modelljében szó volt. Az esemény értelmét annak szociális minősítése adja (például köszönés, segélykérés, felvilágosítás stb.). A kibernetika és a rendszerelmélet a kommunikáció dinamikájának szemléleti alapja. Ennek minden koncepciója a kommunikáció elméletében valamilyen minősítést, szerepet kap. A kommunikációs esemény vizsgálata általában mikroszkopikus nagyságrendű a mindennapi kommunikációs folyamatok elemzéséhez képest, az esemény nagyságrendjében általában a zárt rendszer, a homeosztatikus rendszer modellje használatos, ebben elsősorban a szabályozás és visszacsatolás